

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

VƏLİ XULUFLU – 120

**Vəli Xulufunun 120 illik yubileyi ilə bağlı
elmi sessiyanın materialları**

BAKI – 2015

LAYİHƏ RƏHBƏRİ: Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV)
AMEA-nın müxbir üzvü

TƏRTİB EDƏNİ: Sönməz ABBASLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ELMİ REDAKTORU: Rza XƏLİLOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Vəli Xulufu – 120. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2015,
66 səh.

Kitaba 15 dekabr 2014-cü ildə Vəli Xulufunun 120 illik yubileyi ilə bağlı AMEA Folklor İnstitutunda keçirilmiş elmi sessiyanın materialları daxil edilmişdir.

folklorinstitutu.com

M 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2015

© Folklor İnstitutu, 2015

VƏLİ XULUFLUNUN 120 İLLİK YUBİLEYİ İLƏ BAĞLI ELMİ SESSİYANIN MATERIALLARI

Muxtar Kazımoğlu: Siz bilirsiniz ki, bu il görkəmli ədəbiyyatşünas Vəli Xulufunun anadan olmasının 120 illiyi tamam olur. Əslində 120 illik may ayının 26-da tamam olub. Amma siz bilirsiniz ki, yubileyin hazırlıq mərhələləri olur. Və biz də hazırlıq mərhələsindən keçib bu gün bura toplaşmışıq. Hazırlıq mərhələsinin birinci mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “Klassik folklor” şöbəsi Rza Xəlilovun başçılığı altında Vəli Xulufu irsinin yenidən öyrənilməsi, nəşr olunması ilə çox ciddi şəkildə məşğul olub. Onu deyim ki, bizim İnstitutumuzda “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyası əvvəldən mövcud idi və biz o seriyaya V.Xulufunun yubileyini nəzərə alaraq onun iki əsərini daxil etdik. Onlardan birincisi “El aşığı”, ikincisi “Tapmacalar”dır. Şöbə kitabı necə var, o şəkildə hazırladı və kitaba “Ön söz” yazdı, izahlar, şərhlər yazdı və o kitabları nəşr etdik. Və o sıradan mən başqa işləri də qeyd edə bilərəm. Biz nəzərdə tutmuşuq ki, bugünkü elmi sessiyanın materiallarını da daxil etmək şərti ilə V. Xulufu haqqında ayrıca bir kitab nəşr eləyək. O kitabda V. Xulufunun həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı ayrı-ayrı mühüm məqamlara toxunulsun və V.Xulufunun fəaliyyətinin ayrı-ayrı cəhətləri işıqlandırılınsın. Həm ədəbiyyatşünas, folklorşünas kimi, həm ictimai xadim kimi, həm də repressiya dövrünün digər faciəli şəxsiyyətlərindən biri kimi onun həyatının bizə qaralıq qalan hələ bəzi məqamları var ki, onlar da o kitabda öz əksini tapsın. Tək V.Xulufu yox, Y.V.Çəmənəminli, B.Çobanzadə, H.Zeynalli, Ə.Abid, S.Mümtaz və digər ədəbiyyatşünaslarımız həm də folklorşünaslıq elmimizin təməlini qoyublar. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi o qədər də qədim deyil. Professional folklorşünaslığın tarixi Azərbaycanda

XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərindən başlayıb. Və müqayisə etdikdə XIX əsrin axırlarında folklorşünaslıq XX əsrin əvvəllərindəki folklorşünaslıqdan fərqlidir. XX əsrin əvvəllərində V.Xulufunun mənsub olduğu nəsil Azərbaycan folklorşünaslığını professional şəkildə ortaya qoyub. Ondan əvvəl SMOMPK ətrafında bizim ziyalıların çox böyük işləri var. Toplama, tədqiqat işləri var, ayrı-ayrı janrlara münasibət var. Firudin bəy Köçərlinin yaradıcılığında folklorşünaslıq baxımından qiymətli yazılar, məqalələr, aşığı - sənətkarların yaradıcılığına münasibət var və s. Amma siz baxın, bizim XX əsrin əvvəllərindəki alimlərimiz, xüsusən H.Zeynallı, V.Xulufu, Y.V.Çəmənəminli, B.Çobanzadə, Ə.Abid kimi görkəmli ədəbiyyatşünaslar folklorşünaslıqla dünya standartları səviyyəsində məşğul olublar. Toplama işi ilə folklorşünaslığın elmi prinsiplərinə əməl edərək məşğul olublar, toplama işinin həm də nəzəriyyəsini ortaya qoyublar. Baxın həmin “İlkin nəşrlər” seriyasından buraxdığımız kitablarda V.Xulufunun yazdığı “Ön söz”lərə. Həmin “Ön söz”lərdə çox mühüm suallara cavab verilib. Məsələn, belə suallara: material necə toplanmalıdır, hansı şəkildə yazıya alınmalıdır, variantlar necə nəzərə alınmalıdır, regionlar necə nəzərə alınmalıdır? “Tapmacalar” kitabına baxın. Həmin kitabda bizim bugünkü toplama-tərtib kitablarında o qədər də fikir vermədiyimiz xüsusi bir prinsip var. Tapmaca verilir, aşağısında tapmacanın hardan, hansı kənd və şəhərdən toplandığı göstərilir. Bu o deməkdir ki, bu insanlar söyləyicinin özündən daha çox onun yaşadığı folklor mühitinə fikir veriblər. Bu çox önəmli və vacib məsələlərdən biridir. Bizim bir çox tərtib kitablarımızda bir mətnin hansı kənddən, hansı rayondan qeydə alındığını bilmək çətin olur. Yəni biz o prinsipi xüsusi şəkildə nəzərə almırıq. Vəli Xulufu və onun həmkarları Azərbaycan folklorşünaslığının bir elm kimi ilk terminlərini yaradıblar: *ağız ədə-*

biyyatı, el ədəbiyyatı, şifahi ədəbiyyat, xalq ədəbiyyatı, şifahi xalq ədəbiyyatı. Bu terminlər ki, biz bu gün onları işlədirik, ən çox da *şifahi xalq ədəbiyyatının* üzərində dayanırıq, həmin terminlər o adamların mübahisələri, müzakirələri, dönə-dönə yazı yazmaqları əsasında ortaya gəlib. H.Zeynallı, V.Xuluf-lunun ayrı-ayrı janrlarla bağlı fikirləri var ki, bugünkü fikirlərlə gah üst-üstə düşür, gah düşmür. Yəni keçən bu müddətdə onların fikirlərinə biz dönə-dönə qayıtmışıq. Və beləliklə, biz ayrı-ayrı terminləri, ayrı-ayrı janrları, onların çərçivələrini müəyyənləşdirmişik. Bu alimlərin dastanlarımızla bağlı ciddi araşdırmaları var. Məsələn, Ə.Abidin “Dədə Qorqud”la bağlı tədqiqatları var. Azərbaycan qorqudşünaslığının da əsasını qoyan odur. Azərbaycan koroğluşünaslığının isə əsasını qoyanlardan biri V.Xulufdur. İndi mən istəyirəm ki, bəzi məqamlara öteri toxunum, məruzələrə keçək. Bizim çox gözəl məruzələrimiz var. Mən dediyim məsələlərin hamısı orada öz əksini tapır. Məsələn, tutaq ki, birinci məruzənin ətrafında bir-iki detala toxunmaq istəyirəm. V.Xulufunun ittihamnaməsində çox maddələr var. Trotskiçilik ilə əlaqələndirməkdən, Kirova, Bağırova qarşı sui-qəsdən tutmuş əks - inqilabi hərəkata və türkcülüyə qədər — nə desən, var. Amma ittihamlarda konkret detallardan biri Koroğlu ilə bağlıdırsa, biri də tapmacalarla bağlıdır. V.Xulufunu ittiham ediblər ki, sən erməni Koroğlusunu götürüb Azərbaycan Koroğlusunu kimi nəşr etmək fikrinə düşmüşsən. Guya ermənilərdə “Koroğlu” varmış və onu sən götürüb nəşr etmək fikrinə düşmüşsən. Tapmacalardan belə bir tapmacaya diqqət yetiriblər ki, “Hamını bəzər, özü lüt gəzər”. V.Xulufuya irad tutublar ki, sən burada Sovet hökumətini nəzərdə tutmusan. Biz çox tez-tez deyirik ki, repressiya qurbanlarının heç bir günahı olmayıb, bunları nahaq yerə tutublar. Əslində isə Vəli Xulufuların “günahları” çox olub. Ən başlıca “günahları” odur ki, onlar o

dövrün bütün sərt qayda-qanunlarının içərisində Azərbaycan xalqına xidmət etmək istəyiblər. V.Xulufu çox erkən yaşlarında mədrəsədə təhsilini başa vurub, orada qalıb işləyəndən sonra Gəncədə bolşeviklərin təsiri ilə müəyyən inqilabi fəaliyyətə başlayır. Amma qohumlarından biri qaçaq olduğuna görə V.Xulufuya şübhəli adam kimi yanaşır tezliklə Firqə üzvlüyündən kənar edirlər. Deyirlər ki, sən necə firqəçisən ki, o qohumun yerini-yurdunu bizə demirsən. Yeni əlifba məsələsində V.Xulufu çox fəal şəkildə iştirak edib. Hətta yeni əlifba barədə kitabı da var. Qadın azadlığı ilə, dillə əlaqədar kitabları var. V.Xulufunun Türköloji qurultayda çıxışı var. Türköloji qurultayda çıxış edən, təşkilati baxımdan qurultayda müəyyən fəaliyyəti olan adamların hamısını güllələyiblər. V.Xulufunun ən böyük “günahlarından” biri də budur. V.Xulufu o dövrdə əlifba ilə əlaqədar Türk ölkələrini, Krıma qədər qarış-qarış gəzib, təbliğat aparıb ki, bu fürsətdir, biz yeni əlifbaya keçsək, bir-birimizi daha yaxşı başa düşərik. V.Xulufu əlifba ilə bağlı yazılarında səs məsələsinə xüsusi fikir verir. Belə hesab edir ki, yeni əlifbada ərəb əlifbasından fərqli olaraq saitləri bildirən hərfləri yazmaqla türk xalqları bir-birini daha tez başa düşə bilər. Yəni V.Xulufu və onun həmkarlarının belə amalları olub: Sovet hökumətinin verdiyi imkanlar daxilində Azərbaycan mədəniyyətinə xidmət etmək, ümumtürk mədəniyyəti kontekstində bu mədəniyyəti öyrənmək, əlaqələr qurmaq və s. V.Xulufunun çoxlu vəzifələri olub: firqə katibi, Dil, Ədəbiyyat, İncəsənət İnstitutunun direktoru, Tarix İnstitutunun direktor müavini, arxivdə müdir, Xalq Maarif Komissarlığında tədqiqatla, elmi müəssisələrlə məşğul olan xüsusi bir idarənin rəisi və s. Hər yerdə də özünün savadı ilə həmişə seçilib. Şərq dillərini, rus dilini, alman dilini çox gözəl bilib. Yəni gözəl bir ziyalımız olub. Biz bu gün V.Xulufunu və o dövrdə repressiya qurbanı olan həm-

karlarını ehtiramla xatırlayırıq və həm də təkcə elə-belə xatırlamaq istəmirik. İstəyirik ki, onun elmi fəaliyyətinin ayrı-ayrı məqamlarına, nöqtələrinə toxunaq. Təkrar edirəm ki, bizim burada çox gözəl məruzələrimiz var. Ona görə vaxt itirmədən mən qonaqlara xüsusi “xoş gəlmisiniz” deyib sözü Cəlal müəllimə vermək istəyirəm. Birinci məruzəmizə Cəlal müəllim başlasın. “Vəli Xulufu şəxsiyyətinin formalaşmasının bolşevizmə qədərki dövrü”.

Cəlal Qasimov: Çox sağ olun, Muxtar müəllim. Əslində siz bütün çıxışların tezislərini əhatə etdiniz. Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından olan Xulufu Vəli Məmmədhüseyn oğlu 1894-cü il may ayının 26-da Şəmkir rayonunun Xulufu kəndində doğulmuşdur. Onun atası Məmmədhüseyn vaxtında savad almasa da bacarıqlı və qayğıkeş ailə başçısı idi. Daha çox heyvandarlıq və maldarlıqla məşğul olan Məmmədhüseyn kişi kiçik Vəlinin, eləcə də digər övladlarının təhsil almasında olduqca maraqlı idi. Ona görə də Xulufu kəndinə yaxın olan Keçili kəndinin mollası ilə razılaşıır və Vəlini onun yanında oxumağa göndərir. Bir qədər sonra isə onu Gəncədəki molla məktəblərindən birinə qoyur. İbtidai təhsilini 1905-1907-ci illərdə mollaxanada alan Vəli burada ərəb-fars dillərinə bələd olmaqla yanaşı, islam dininin əsas dəyərləri, şəriətin əsasları və s. ilə yaxından tanış olur. Hələ mollaxanada ikən Qurani-Kərimə, islam mədəniyyətinə, eləcə də klassik Şərq şairlərinin əsərlərinə bələd olmaq imkanı əldə edir.

1907-ci ildən etibarən V.Xulufu Gəncə şəhərində, Şahabbas məscidinin yanında fəaliyyət göstərən yeni üsullu “Mədrəseyi-ruhaniyyə”də (rəsmi adı belədir: “Elizavetpolskoy Musulmanskoy Duxovnoy Seminarii”, Yelizavetpol (Gəncə) Müsəlman Ruhani Seminariyası C.Q.) təhsilini davam etdirir. “Mədrəseyi-ruhaniyyə” öz dövrünün qabaqcıl se-

minariyalarından hesab olunurdu və özündən əvvəlki məktəblərdən, xüsusilə də molla məktəblərindən təhsilin keyfiyyəti və hətta xüsusi geyimləri ilə köklü surətdə fərqlənirdi. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında “Mədrəseyi-ruhaniyyə” barədə oxuyuruq: “Mədrəseyi-ruhaniyyə” — panislamistlər tərəfindən 1908-ci ildə Gəncədə şah Abbas məscidi yanında yaradılmış dini məktəb. Burada Azərbaycan dili əvəzinə türk dili tədris edilir, islamın və Osmanlı imperiyasının tarixi öyrədilirdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra “Mədrəseyi-ruhaniyyə” məktəbi bağlanmışdır”. Faktlar göstərir ki, əvvəla, «Mədrəseyi-ruhaniyyə» 1908-ci ildə deyil, 1905-ci ildən fəaliyyət göstərir. Həmin məktəbin ilk buraxılışı 1912-ci ildə olmuşdur. “Mədrəseyi-ruhaniyyə”-nin müəllim və tələbələrinin kollektiv şəkildə çəkdiyi şəkil (vinetka) də dediklərimizi təsdiq edir. İkincisi, bu təhsil ocağını yaradanlar və gənc nəsli yetişdirənlər panislamistlər deyil, dövrünün ən görkəmli yenilikçi maarifpərvər milli ziyalıları idi. Digər tərəfdən bu seminariya dini təhsil verməklə kifayətlənmirdi. Molla məktəbindən fərqli olaraq bu seminariyada dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Başqa sözlə desək, bu seminariyada tədris olunan fənlər dünyəvi elmlərə də keçidin əsasını qoydu. Məsələn, həmin seminariyada ilahiyyət və Quranın oxunması ilə bərabər, tatar (Azərbaycan) dili, ərəb dili, fars dili, tarix, coğrafiya, təbiət tarixi, gigiyena, həndəsə, cəbr, riyaziyyat fənləri də tədris olunurdu. “Mədrəseyi-ruhaniyyə”də verilən yüksək səviyyəli orta təhsil gələcəkdə hərtərəfli və mükəmməl ali təhsil almaq üçün bünövrə, bazis rolunu oynayırdı. Burada Osmanlı dili və tarixi deyil, Azərbaycan dili və tarixi öyrədilirdi.

Yelizavetpol (Gəncə) Müsəlman Ruhani Seminariyasında (“Mədrəseyi-ruhaniyyə”də) məktəbin müdiri, dövrünün böyük din xadimi Axund Hüseyn Pişnamazzadə, İstanbul

Universitetində təhsil almış görkəmli tənqidçi Abdulla Sur Məhəmmədzadə, riyaziyyat elmini dərindən bilən Rza bəy Qaraşarov, Mikayıl Müşfiqin həyat yoldaşı Dilbər Axundzadənin əmisi, tanınmış pedaqoq İdris Axundzadə, Təbriz, Bağdad, İstanbul, Tehran kimi mədəniyyət mərkəzlərini gəzən, Xorasanda və Səmərqənddə dövrünün tanınmış din xadimlərindən dərs alan, seminariyanı dərslilər və metodik vəsaitlərlə təmin edən folklorşünas-pedaqoq Mirzə Abbas Abbaszadə və görkəmli şair-dramaturq Hüseyn Cavid kimi simalar dərs deyirdi. Bu kiçik təqdimatdan da aydın olur ki, seminariyanın müəllimləri gənc nəslin yüksək səviyyədə yetişməsi üçün əlindən gələni əsirgəmərdilər. Daha doğrusu, məktəb rəhbərliyi tanınmış pedaqoqları pedaqoji işə cəlb etməklə tədrisin keyfiyyətini daha da yüksəltməyə və seminariyanın şagirdlərini milli ruhda tərbiyə etməyə çalışırdılar. Qabaqcıl pedaqoji ideyalardan faydalanan belə bir nümunəvi təhsil müəssisəsində yaradıcı pedaqoji mühitin olması Vəli Xulufliyə və onun tələbə yoldaşlarına təsirsiz qalmamışdır.

Tədqiqatlardan aydın görünür ki, Abdulla Məhəmmədzadə Tofiq Sur 1908-ci ildə Mirzə Abbas Abbaszadəni, əsrin əvvəllərində — 1912-ci ildə isə İstanbul Universitetində birlikdə təhsil aldığı Hüseyn Cavidə Yelizavetpol (Gəncə) Müsəlman Ruhani Seminariyasına dəvət etmişdir. A.Surun bu cür mütəfəkkir şəxsiyyətləri seminariyaya cəlb etməsi, yeni maarifçi pedaqoji mühitin yaradılması və seminariyanın nüfuzunun qaldırılması ilə bağlı idi. Seminariyada Azərbaycan dilinin tədrisi — milli irsimizə, ərəb və fars dillərinin tədrisi — ümumşərq dəyərlərinə, tarix, coğrafiya və təbiət tarixinin öyrədilməsi isə Qərb mədəniyyətinə yiyələnməyə əsas verirdi. Akademik M.Cəfər Hüseyn Cavidin həmin məktəbdə nə zaman dərs deməsi ilə bağlı yazırdı: «1912-ci ilin axırlarında Cavid yenə bir daimi iş yeri axtarmaq məqsədilə Gəncəyə gedir. Burada bir

neçə aylıq müəllimlik yeri tapırsa da, az sonra işdən çıxarılır. Şair əlacsız qalıb, Gəncə dəmir yolunda mühasiblik edir». Arxiv materialları, xüsusilə də «Mədrəseyi-ruhaniyyə» ilə bağlı araşdırmalar H.Cavidin Gəncəyə 1912-ci ilin axırlarında deyil, əvvəllərində getdiyini təsdiqləyir. Görünür, o, «Mədrəseyi-ruhaniyyə»də Əhməd Cavada və Vəli Xulufloya dərs demişdir. Həmin məktəbin ilk buraxılışı 1912-ci ilin may ayında olmuşdur. Buraxılış münasibəti ilə çəkilmiş kollektiv şəkildəki (vinetka) müəllim və tələbələr arasında Cavid əfəndi də vardır. Başqa bir mühüm fakt: Hüseyn Cavid 1912-ci ilin may ayının 8-də dünyasını dəyişən ruhaniyyə məktəbinin müəllimi Abdulla Surun 11 mayda keçirilən vida (dəfn) mərasimində iştirak etmiş və nitq söyləmişdir. Dəfnin təşkili və keçirilməsi, orada iştirak edənlər barədə daha geniş məlumatı da Cavid əfəndinin “İqbal” qəzetində nəşr etdirdiyi “Nakamlıq” (“İqbal” 12 may) və “Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə A.Sur – Abdulla Tofiq” (“İqbal” 16-18 may) məqalələrindən öyrənirik. Bunlar əsas verir deyək ki, Cavid əfəndi Gəncə şəhərinə 1912-ci ilin axırlarında deyil, əvvəllərində getmişdir.

“Mədrəseyi-ruhaniyyə”də yüksək təhsil vermək, eyni zamanda tələbələri milli ruhda tərbiyə etmək müəllimlərin qarşısında qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri idi. Həmin seminariyanın müəllim və tələbələrinin günümüzə qədər gəlib çıxmış arxiv materiallarından və şəkillərindən də aydın görünür ki, “Mədrəseyi-ruhaniyyə”nin müəllim və tələbələr üçün hazırlanmış xüsusi geyim formaları olmuşdur. Bu da həmin seminariyanın lazımı səviyyədə təşkil olunmuş təminatından və ciddi nizam-intizamından xəbər verir.

Seminariyanın tədris-metodik vəsaitlərinin bir çoxu məktəbin yüksək pedaqoji hazırlığa malik təcrübəli müəllimlərinin özü tərəfindən hazırlanırdı. Belə müəllimlər arasında Mirzə Abbas Kərbəlayi Ələkbər oğlu Abbaszadənin (1870-

1920) xüsusi yeri vardır. O, tərtib etdiyi dərsliklərdə çətin başa düşülən ərəb və fars sözlərindən, mürəkkəb izafət birləşmələrindən imkan daxilində uzaq durmağa, uşaqların anlaya biləcəyi dildə yazmağa çalışırdı. Ona görə də onun dərslikləri sadəliyi və dilinin aydınlığı ilə seçilirdi.

Mənbələrin verdiyi məlumatdan da aydın olur ki, fars dilini tədris edərkən M.A.Abbaszadə qiraət kitabı tapılmadığından şagirdlər üçün dərslik hazırlamalı olmuşdur. Rus dilində olan “Qiraəti-farsi” (“Farsca qiraət”) kitabının I cildindən tərcümə yolu ilə belə bir dərslik meydana gətirmişdir. Əvvəlcə həmin kitab mədrəsənin müəllim heyəti tərəfindən müzakirə olunmuş və mövcud proqrama uyğunluğu, dilinin sadəliyi, mətnlərin bədii yığcamlığı, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması müzakirələrdən keçdikdən sonra bəyənilərək qəbul edilmişdir.

“Farsca qiraət” 1909-cu ildə Gəncədə nəşr olunmuşdur. Dərsliyin sadə və anlaşıqlı olması ondan istifadəni xeyli asanlaşdırmaqla yanaşı şagirdlərin bu dili tez mənimsəmələrinə və öyrənmələrinə səbəb olmuşdur. Görkəmli tənqidçi və yenilikçi pedaqoq Abdulla Məhəmmədzadə Sur Mirzə Abbas Abbaszadəyə məsləhət görmüşdür ki, 1908-ci ildə çap etdirdiyi “Birinci il. Əlifba” dərsliyinin “İkinci kitab. Qiraət” hissəsini mövzu, dil və imla cəhətdən daha da təkmilləşdirsin və yenidən nəşr etdirdirsin. “İkinci kitab” üzərində onlar birgə işləmiş və oraya təlim-tərbiyə baxımından daha faydalı mətnlər daxil edərək pedaqoji-metodiki cəhətdən kamil bir dərslik hazırlamışlar. Dərslik elə “İkinci kitab” adı altında A.Məhəmmədzadə və A.Mollazadə imzaları ilə 1910-cu ildə “Nəşri-maarif” cəmiyyəti tərəfindən çap olunmuşdur».

Abdulla Surun 1912-ci il mayın 8-də gənc yaşında kor bağırsaq xəstəliyindən Tiflisdə vəfat etməsi yalnız qohum-əqrabalarını, Gəncə əhalisini deyil, elmi ictimaiyyəti, xüsusilə

də “Mədrəseyi-ruhaniyyə”nin müəllim və tələbələrini xeyli sarsıtmışdır.

1912-ci ildə “Mədrəseyi-ruhaniyyə”nin sevimli müəllimlərindən olan Abdulla Sur Məhəmmədzadənin dəfn mərasimində iştirak edən və onu “Cavan öldün, dünyadan kam almadın...” sözlərini oxuya-oxuya Səbzikar məzaristanına qədər gətirən şagirdlər arasında Vəli Xulufu da olmuşdur. Şübhəsiz ki, mükəmməl təhsil almış belə görkəmli maarifpərvər şəxsiyyətlərin, eləcə də sağlam maarifçi mühitin V.Xulufunun yalnız baxışlar sisteminin formalaşmasında deyil, eləcə də onun bir şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rolu olmuşdur.

1912-ci ildə “Mədrəseyi-ruhaniyyə”nin ilk buraxılışının məzunu olan V.Xulufu, bir müddət həmin məktəbdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Mənəvi mühitin yeni mərhələsinə – məzunluqdan müəllimliyə qədəm qoyan V.Xulufunun gənc maarifpərvər nəsil yetişdirmək arzuları yarımçıq qalır. Belə ki, müəyyən mürtəce qüvvələrin təzyiqləri nəticəsində “Mədrəseyi-ruhaniyyə” 1913-cü ildə çar çinovniklərinin göstərişi ilə müvəqqəti də olsa qapanır. Məktəb bağlandıqdan sonra o, doğulduğu kəndə, valideynlərinin yanına qayıdır və təsərrüfat işlərində atasına yardımçı olur.

1917-ci ilin əvvəllərində yenidən Gəncəyə qayıdan Vəli Xulufu iki aylıq pedaqoji kursa daxil olur. “Kursu bitirdikdən sonra “Mədrəseyi-ruhaniyyə”də aşağı sinif müəllimi təyin edilir. Şəhər həyatı, milli oyanışın və ictimai-siyasi hadisələrin qaynarlığı 22-23 yaşlı gəncin dünyagörüşünə, fəaliyyətinə böyük təsir göstərir. Bəziləri kimi, həmin dövrdə ona da elə gəlirdi ki, millətin tərəqqisinə, inkişafına yol bolşevik inqilabından keçir. Atasının, əmisinin, özünün arzusunda olduğu mollalığa istəyin, mədrəsə müəllimliyinə qanadları altında üzv olduğu “Hümmət” təşkilatından uzaqlaşır. Dövrün ictimai-siyasi-ideoloji mühi-

tinin təsiri ilə 1917-ci ildə Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının sıralarına daxil olur. Fəhlələrin və məzlum kəndlilərin mənafeyini qorumaq adı altında üsyanlar və inqilablar etmiş bolşeviklərlə əməkdaşlığa üstünlük verir. Təbiətən çox enerjili və çevik olan bu gənc tanış olduğu inqilabçı-bolşeviklərin tövsiyələri ilə mühüm tapşırıqlar yerinə yetirir. Hətta 1919-cu ildə partiya bolşeviklərə və menşeviklərə ayrılanda Vəli bolşeviklərin sırasında qalmağa üstünlük verir. O, bolşeviklər arasında təhsilli və savadlı olması, ərəb, fars və rus dillərini yaxşı bilməsi ilə bərabər, siyasi fəallığı ilə də böyük nüfuz sahibi hesab olunurdu”.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, V.Xuluf lu burjuva-mülkədar hökuməti adlandırdığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əleyhinə çıxışlar edir və xalqı bolşevikləri dəstəkləməyə çağırırdı. Nəriman Nərimanov kimi o da xalqın azad və firavan yaşamasını bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsində görürdü. Bolşevikləşmə illərində Vəli Xuluf lu aldanıldığını dərk etdi və bütün bunların ağrısını şəxsi həyatında da yaşadı.

Muxtar Kazımoğlu: Çox sağ olun, Cəlal müəllim. Çox gözəl məlumatlar verdiniz və təhlillər apardınız. İkinci məruzəmiz də elə bilirəm ki, birincinin davamıdır. “Azərbaycan folklorşünaslığının təşəkkülündə V.Xuluf lunun rolu”. Bizim hörmətli Aybəniz xanım Kəngərlinin məruzəsidir.

Aybəniz Əliyeva-Kəngərli: Çox sağ olun. Mən də bir neçə kəlmə V.Xuluf lunun kitabşünaslığı barədə söz demək istəyirəm. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti (1923-1929) xətti ilə həyata keçirilən folklor və etnoqrafiya çalışmaları arasında görkəmli ziyalı, iyirmi-otuzuncu illərin ən fəal elm-mədəniyyət fədailərindən biri olan Vəli Xuluf lunun da dəyərli

xidmətləri olmuşdur. O, Cəmiyyət tərəfindən bir neçə dəfə elmi ezamiyyətə göndərilmiş və ezam olunduğu Şəmkir, Tovuz, Qazax rayonlarından topladığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri əsasında bir sıra folklor topluları hazırlayaraq onları ayrı-ayrı kitablar halında nəşr etdirmişdir. Bu sıradan görkəmli folklorçunun hazırlayıb nəşr etdirdiyi ilk folklor toplusu “El aşığıları” adlanır.

“El aşığıları” kitabı 1926-cı ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin “Xəlqiyyat” bölməsi tərəfindən “Azərbaycan xalq ədəbiyyatından materiallar” seriyası başlığı altında çap olunmuşdur. Ərəb qrafikasındaki bu nəşrin həcmi 234 səhifədir. Buraya Vəli Xulufunun müxtəlif aşığıların repertuarından yazıya aldığı yüzdən yuxarı şeir nümunələri və Şəmkirli Aşığı Hüseynə məxsus “Reyhan” dastanı daxildir. Kitabda qoşma, gəraylı və təcnişləri verilmiş Qurbani, Dədə Yedigər, Xəstə Qasım, Aşığı Ələsgər, Hüseyn Şəmkirli və başqa ustad sənətkarlar haqqında yığcam bioqrafik bilgi də verilmişdir.

Toplunun ön sözündə Vəli Xulufu əldə etdiyi materialların kimlərdən, harada və nə vaxt yazıya alındığını qeyd etdikdən sonra el aşığılarının əsrlər boyu xalqın canlı kitabı olduğunu, elin-obanın mənəvi həyatının, könül duyğularının, istəklərinin güzgüsünə çevrildiyini göstərmişdir.

“El aşığıları” toplusu aşığı ədəbiyyatı materiallarının toplanması və nəşri işinin uğurlu bir təməli idi və az sonra ortaya çıxacaq Hümət Əlizadə və Salman Mümtaz nəşrlərinə yol açan dəyərli bir folklor nəşri təcrübəsi kimi böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli folklorçu sözü gedən toplunun materiallarından seçilmiş nümunələr əsasında 1927-ci ildə eyni ad altında (“El aşığıları” – Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin nəşri, 101 səh., 1000 nüsxə, 75 qəpik) yığcam həcmə malik ikinci bir kitab da nəşr etdirmişdir.

V.Xulufunun 1925-1926-cı illərdə Tovuzda elmi eza-miyyət zamanı o dövrün məşhur el sənətkarı Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan topladığı “Koroğlu” qolları 1927 və 1929-cu illərdə iki müxtəlif nəşr halında işıq üzü görmüşdür. İlk nəşr 1927-ci ildə “Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət” qrifi altında çıxan “Koroğlu” mətnidir. Buraya “Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri” adlı iki qol daxildir.

Poliqrafik ölçüləri 25x15 sm olan bu nəşrin həcmi 115 səhifədir. Min nüsxə tirajla çap olunmuş və bir manata satılması nəzərdə tutulmuşdur. Kağızı sadə, boz, cildi nazikdir. Kitabın əvvəlində Vəli Xuluflu “Koroğlu” dastanı barədə yığ-cam məlumat verdikdən sonra təqdim olunan qolların söy-ləyicisi Aşıq Hüseyn Bozalqanlının bioqrafiyasından bəhs edərək onu zəmanənin görkəmli saz-söz ustası kimi səciyyə-ləndirmişdir. Kitabda təqdim olunan “Koroğlu” qollarının dil, üslub və təhkiyə söyləniş tərzini aşıq nitqinə məxsus kolorit və dinamik danışq tərzinin saxlanıldığını göstərir. Əlbəttə, bütün bu deyilən məziyyətlərdən daha öncə, V. Xulufunun 1927-ci il nəşri “Koroğlu”nun “Azərbaycan folklor kitabı” kontekstinə daxil olan ilk çap kitabı olması baxımından səciyyəvidir. Elə bu səbəbdən də həmin nəşr böyük elmi və mədəni-tarixi əhəmiyyətə malikdir.

1929-cu ildə “Koroğlu”nun yeni bir nəşr təqdimatını hə-yata keçirən Vəli Xuluflu bu dəfə dastanın dörd qolunu — “To-qat səfəri”, “Bağdad səfəri”, “Dərbənd səfəri” və “Dəli Ko-roğlu və Bolu bəy” qollarını oxuculara çatdırır. “Azərnəşr”də folklorçu Hənəfi Zeynallının redaktorluğu altında çap olunmuş bu kitabın poliqrafik göstəricisi 23x15sm., tirajı üç min nüsxə, həcmi 160 səhifə, qiyməti bir manat iyirmi qəpikdir.

Vəli Xulufunun hər iki nəşrini müqayisə etdikdə, aydın olur ki, 1927-ci il nəşri demək olar ki, əl vurulmadan 1929-cu il nəşrinə də daxil edilmişdir. Kitabdakı yeni qollar (“Dəli Koroğlu

və Bolu bəy”, “Dərbənd səfəri”) isə Aşıq Əsəddən yazıya alınmışdır. Vəli Xulufu 1928-ci ildə Bakıda keçirilən Azərbaycan Aşıqlarının Birinci Qurultayına dəvət olunmuş bir sıra görkəmli sənətkarlarla, o cümlədən də Tovuz rayonundan gəlmiş Aşıq Əsəd Rzayevlə söhbətlər apararaq bir çox dəyərli folklor materialını yazıya almışdır. “Koroğlu”nun 1929-cu il nəşrini zərurətə çevirən də onun Aşıq Əsəddən yazıya aldığı yeni qollar (“Dəli Koroğlu və Bolu bəy”, “Dərbənd səfəri”) olmuşdur.

Bu nəsrə Axıska türklərindən toplanılmış Koroğlu rəvayətləri və Koroğlu şeirləri də əlavə olunmuşdur. V.Xulufunun “Koroğlu” qollarının nəşri sahəsindəki bu dəyərli xidmətinin əhəmiyyətini nəzərə alan AMEA-nın müxbir üzvü, professor Azad Nəbiyev geniş müqəddimə və şərhlərlə birlikdə 1999-cu ildə onu “Elm” nəşriyyatında yenidən nəşr etdirərək bir daha elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır.

Vəli Xulufunun məhsuldar toplayıcılıq və nəşirlik fəaliyyətinin uğurlu bir nəticəsi də 1928-ci ildə çap etdirirdiyi “Tapmacalar” kitabıdır. Diqqət edilsə, görə bilərik ki, eyni ildə həm Hənəfi Zeynallı, həm də Vəli Xulufu tapmaca mətnlərindən ibarət folklor toplusu hazırlayaraq nəşr etdirmişdir. Maraqlıdır ki, hər iki iş Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin xətti ilə (“Xəlqiyyət bölməsi”ndə) yerinə yetirilmişdir. Sadəcə olaraq H.Zeynallının “Azərbaycan tapmacaları” adlanan kitabı “Azərnəşr”də, V.Xulufunun “Tapmacalar” sərlöv-həsi daşıyan kitabı isə “Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin nəşriyyatı”nda çap olunmuşdur. Həmin il bu iki kitabdan hansının daha öncə nəşr olunduğunu nə onların annotasiya və nəşr-mətbəə qeydindən, nə də dövrü mətbuatdan öyrənmək mümkün olmadığından birinci addımın kimə məxsus olduğunu söyləmək indiki halda xeyli dərəcədə çətinidir. H.Zeynallının “Azərbaycan tapmacaları” kitabında buradan bir sıra nümunələrin Vəli Xulufudan götürüldüyü qeyd olunsada, onun qovluq halında

şöbədə saxlanılan folklor materialındanmı, yoxsa haqqında danışılan kitabdanmı bəhs etdiyini anlamaq olmur.

“Azərbaycan tapmacaları” iki min, “Tapmacalar” isə min nüsxə tirajla çap olunmuşdur. H.Zeynallı nəşri 104, V.Xulufu nəşri 130 səhifədədir. Kitablarda cəmləmiş tapmacaların say göstəricisi müvafiq olaraq 760 (H.Zeynallı) və 726 (V.Xulufu) şəklindədir. Hər iki nəşrə toplayıcılar tərəfindən müqəddimə-açıqlamalar yazılaraq tapmacaların şifahi xalq ədəbiyyatındakı yeri məsələsi üzərində dayanılmış, onların digər türk xalqlarındakı ad və mətn oxşarlıqlarının səbəbləri göstərilmişdir. H.Zeynallı nəşrində tapmacalar mövzular üzrə təsnif olunaraq qruplaşdırıldıqdan sonra nömrə ilə sıralanmış, cavablar isə bu nömrələrə uyğun şəkildə kitabın sonunda verilmişdir. V.Xulufu tapmacaları əlifba sırası ilə düzərək həmin örnəyin haradan toplandığını nümunənin elə altındaca göstərmişdir. Məsələn, cavabı “tısbağa” olan:

Altı taxta, üstü taxta,
Oturub bir ağ otaxta.
Qoyun deyil, otlayır,
Toyux deyil, yumurtlayır –

tapmacanın Bakının Buzovna kəndindən, eyni məzmun daşıyan başqa birinin:

Altı daşdır, daş deyil,
Üstü daşdır, daş deyil.
Yumurtlar toyuq kimi,
Toyuğa yoldaş deyil.

isə Naxçıvandan toplanıldığı nümunənin altında verilmişdir. Kitabın ümumi pasport qeydiyyatından aydın olur ki, Vəli Xulufunun nəşr etdirdiyi tapmacalar Azərbaycanın Gəncə,

Naxçıvan, Zəngəzur, Qazax, Salyan, Bakı, Nuxa (Şəki), Göyçay, Şamaxı, Ağdam, Ağdaş, Lənkəran, Şəmkir və s. kimi ən müxtəlif mahallarını əhatə edir.

“Tapmacalar” kitabında V.Xulufunun təqdim etdiyi ən diqqətçəkici yenilik folklor nümunələrinin yuxarıdakı kimi çoxvariantlı şəkildə nəşri məsələsidir. Bir tapmacanın Azərbaycanın müxtəlif ərazilərindəki çeşidli variantlarını “Tapmacalar” kitabına daxil etməklə görkəmli folklorçu elmi əsaslara söykənən folklor nəşri üçün bu məsələnin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini yaxşı başa düşürdü. Məsələnin cavabı “dəyirman” olan tapmacanın Ağdaşdan toplanmış variantı:

O tayda bir kişi durmuş,
Dişini dişinə vurmuş.
Dünyanın malın yemiş,
Hələ də yerində durmuş.

Həmin tapmacanın Cəbrayıl variantı:

O tayda dəvə durub,
Dişini dişinə vurub.
Cümlə cahanı yeyib,
Yenə yerində durub.

Yaxud, cavabı “gün işığı” olan tapmacanın Naxçıvandan toplanılmış variantı:

Atdım atana dəydi,
Çöldə kotana dəydi.
Dəryada balığa,
Düzdə ceyrana dəydi.

Zəngəzurun Oxdar kəndindən əldə olunmuş variant:

Atdım atana,
Düzdə kotana,
Çayda balığa,
Çöldə ceyrana.

Çoxvariantlılıq təkcə mətnlərə deyil, həm də tapmacaların cavablarına aid olduğundan Vəli Xuluf lu öz nəşrində bu məsləyə də diqqət yetirmişdir. Belə ki:

Burda vurdum baltanı,
Ağzı gümüş baltanı.
Ordan biz oğlan çıxdı –
Cümlə-cahan soltanı. –

tapmacasının Şamaxının Basqal kəndindən (bu kənd hazırda İsmayılı rayonu ərazisinə daxildir) yazıya alınmış variantında cavabın “su”, Qazağın Dağkəsəmən kəndindən toplanılmış:

Burda vurdun baltanı,
Ordan çıxdı qaltanı.
Yerin-göyün soltanı –

variantında isə “gün” olduğu göstərilmişdir.

“Tapmacalar” kitabının “Əlavələr” bölməsində Naxçıvandan Əhəd Qədimovun topladığı “Hakuşkalar” və “Horamal”lar da müəyyən yer tutur. “Hakuşka”ların toy-düyündə qız-gəlinlər tərəfindən dəstə ilə oxunduğunu qeyd edən müəllif:

Armud ağacı haça – hakuşka,
Əlim dolaşdı saça – hakuşka,
İyit ona deyərəm – hakuşka,
Sevdiyini ala qaça – hakuşka. –

sırasından olan xeyli sayda nümunə təqdim edir.

“Horamal” – “Holala” adı altında bir neçə holavar mətni də “Əlavələr” bölməsində yer alır:

Qara kəllər naz eylər,
Quyruq vurur toz eylər.
Qaranlıq gecələrdə,
Kotanı pərvaz eylər.

Misal gətirdiyimiz tapmaca və digər örnəklərin timsalında Vəli Xulufunun təkcə sözü gedən mətnlərin deyil, bütövlükdə folklor nümunələrinin toplanılması, tərtibi və nəşrində iki mühüm prinsipə xüsusi əhəmiyyət verdiyi görünür:

1) folklor nümunələrinin mümkün variantları ilə birlikdə yazıya alınaraq nəşr edilməsi;

2) yazıya alınan materialın pasportlaşdırılması – mətnin harada, kim tərəfindən söyləndiyinin göstərilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu səbəbə görə də Vəli Xulufunun sözü gedən folklor nəşri elmi tərtib prinsipinin kamilliyi və dolğunluğu baxımından özündən əvvəlki nəşrlərlə müqayisədə daha mükəmməl təsir bağışlayır. Bu nəşrin folklor kitabı kimi ən diqqətçəkici cəhəti təqdim olunan şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin pasportlaşdırılması işində nümunəvi bir örnəyin ortaya qoyulması və mətnlərin çoxvariantlı əsaslarla hazırlanmasıdır. Təəssüf ki, Azərbaycan tapmacalarının sonrakı dövrə aid hər hansı bir nəşrində bu elmi sistem gözlənilməmişdir.

Yuxarıda təhlil olunan folklor nəşrlərinin mənzərəsindən də görüldüyü kimi, ötən əsrin iyirmi-otuzuncu illərdə Azərbaycan folklor kitabının hazırlanması sahəsində Vəli Xulufunun həqiqətən də dəyərli fəaliyyəti olmuşdur. Təəssüf ki, otuz yeddinci ilin məlum repressiya dalğası onun bu istiqamətdəki elmi fəaliyyətinə son qoymuşdur.

Muxtar Kazımoğlu: Aybəniz xanım V.Xulufunun fəaliyyəti əsasında çox ciddi nöqtələrə, o cümlədən variantlaşma məsələsinə toxundu. Variantlaşma bizim çox ciddi problemlərimizdən biridir. Biz hələ də nağıllarımızı, dastanlarımızı, bayatılarımızı, digər janrlarımızı variantlaşma prinsipi əsasında tərtib etməmişik. “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində Vəli Xulufunun fəaliyyəti” mövzusunda Həmidə xanım Xəlilbəyliyə qulaq asağ.

Həmidə Xəlilbəyli: İlk öncə mən belə bir mötəbər alimin yubiley tədbirinə dəvət etdiyiniz üçün sizə öz təşəkkürümü bildirirəm. Min illər boyu xalqımızın yaratdığı, ən əziz yadigar kimi nəsillərdən-nəsillərə ötürdüyü qiymətli söz incilərinin, mənəvi varlığımızı, milli ruhumuzu özündə yaşadan dastanların, nağıl və əfsanələrin, xalq istedadının ölməz bəhrəsi sayılan digər şifahi ədəbiyyat nümunələrinin toplanması müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan ziyalılarını maraqlandıran əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Milli folklor nümunələrimizi sevə-sevə toplayan, onları yazıya alan və üzərində geniş elmi-tədqiqat işləri aparan görkəmli folklorşünas alimlərimizdən biri də bu gün böyük məmnuniyyət və ehtiram hissilə yubiley tədbirinə toplaşdığımız Vəli Xulufu idi. V.Xulufunun elmi fəaliyyətindən söz açarkən, onun bir folklorşünas alim kimi yetişməsində böyük rolu olan ATTC-nin adını qeyd etmək yerinə düşərdi. 1923-1929-cu illərdə fəaliyyət göstərən və Azərbaycanın XX yüzillikdəki elmi-ədəbi mühitində, milli elmi fikrinin formalaşmasında müstəsna rol oynayan ATTC təsis olunduğu ilk günlərdən etibarən Azərbaycan folklorunun və klassik ədəbiyyatının elmi şəkildə araşdırılması, dilimizin dialekt və şivələrinin tədqiqi, türk və Ural-Altay dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, ümumiyyətlə, harada yaşamalarından, hansı mədəni səviyyəyə

malik olmalarından asılı olmayaraq türk xalqlarının tarix və mədəniyyətinin araşdırılması sahəsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Cəmiyyətin elmi proqramları və maddi yardımı ilə təşkil olunan ekspedisiyalar və arxeoloji qazıntılar xalqımızın qədim maddi-mədəniyyət abidələrinin, mənəvi sərvətlərinin geniş və əhatəli tədqiqi, kütlələr arasındakı hərtərəfli təbliği üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycanı hərtərəfli şəkildə, elmi prinsiplərlə öyrənməyi özünü başlıca vəzifəsi sayan cəmiyyət respublikamızın tarixində ilk azərbaycanşünaslıq mərkəzi kimi də yadda qalmışdır.

Diqqətəlayiq faktdır ki, indi respublikamızın ən böyük elm mərkəzi olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının ilk guşə daşını və bünövrəsini də ATTC təşkil etmişdir.

ATTC fəaliyyətə başladığı ilk mərhələdə təşkilati quruluş baxımından üç şöbədən ibarət idi: tarix və etnoqrafiya, təbiyyat və iqtisadiyyat. Tarix və etnoqrafiya şöbəsinin elmi fəaliyyət proqramında klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, folklor və dil məsələlərinə çox geniş yer ayrılmışdı. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri, elmi baxımdan sistemləşdirilməsi və tədqiqi sahəsində şöbənin konkret fəaliyyət proqramı mövcud idi. Həmin proqram istedadlı alim H.Zeynallının başçılıq etdiyi folklor komissiyası tərəfindən uğurla həyata keçirilirdi. Folklor komissiyasının işinə isə V.Xulufu, S.Mümtaz, H.Əlizadə, Ə.Abid, A.Sübhanverdixanov, A.V.Baqri, Y.V.Çəmənzəminli, A.Şaiq kimi görkəmli folklor tədqiqatçıları cəlb olunmuşdu. Həmin dövrdə məhz bu şəxslərin ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan folklorşünaslığı sistemli bir elm sahəsi kimi formalaşmağa başladı.

Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafında xüsusi xidmətləri ilə seçilən və ATTC-nin folklor komissiyasında məhsuldar fəaliyyət göstərən tədqiqatçı alimlərdən biri də Vəli Xulufu idi. Cəmiyyətin nəşr etdirdiyi elmi əsərlər siyahısında

onun adına tez-tez rast gəlinirdi. 20-ci illərin folklor tədqiqatçıları içərisində onun qələmə aldığı məqalə və araşdırmalar xüsusilə fərqlənirdi. O, cəmiyyət xəttinə təşkil olunan folklor ekspedisiyalarında yaxından iştirak edir, yaddaşlarda yaşayan şifahi söz sənəti nümunələrinin toplanmasında və yazıya alınmasında xüsusi fəallıq göstərirdi. Toplanmış materialların üzərində geniş elmi-tədqiqat işi aparan alim onların nəticələrini adətən kitab şəklində çap etdirirdi. Onun 1926-cı ildə ərəb əlifbası ilə çap edilən “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı materialları” seriyasından “El aşığı” kitabı ilk folklor ekspedisiyalarından birinin nəticələrinə həsr olunmuşdur. Bu kitab V.Xulufunun şifahi ədəbiyyatımızın tədqiqi və nəşri sahəsində gördüyü işlərin diqqətəlayiq nümunəsi idi.

Kitabda o, ilk dəfə olaraq XIX əsrin tanınmış el aşığı Hüseyn Şəmkiyə bir neçə şeirini, müəllifi olduğu “Reyhan” dastanı və bioqrafiyası barəsində əldə etdiyi maraqlı məlumatları vermişdir. V.Xulufu bu qiymətli folklor materiallarının Şəmkiyə aşığı Avakın dilindən qələmə alındığını qeyd edirdi. “El aşığı” kitabına o, həmçinin Ələsgərin, Xəstə Qasımın, Qurbaninin, Dəli Yadigarın və şair Hidayətin bir neçə naməlum əsərini, onların həyat və yaradıcılığına dair fakt və məlumatları daxil etmişdir.

V.Xulufu milli folklorumuzun ayrılmaz hissəsi olan aşığı ədəbiyyatının tədqiqinə xüsusi diqqət yetirirdi. Onun aşığı ədəbiyyatı ilə bağlı mülahizələri Ələsgər, Xəstə Qasım, Şəmkiyə Hüseyn və digər bu kimi aşığıların yaradıcılıq irsinə əsaslanırdı. Folklorşünas alim aşığı sənətinin köklərinə toxunaraq müasir həyatda onun yeri və əhəmiyyətinə dair maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, folklor haqqındakı məqalələrində el şənliklərində və bayramlarda yaxından iştirak edən aşığıların əsl söz ustası olub xalq içində böyük nüfuz qazanmalarından geniş söhbət açırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ATTC-nin folklor komissiyasına daxil olan bütün materiallara əsasən iki cəhətdən yanaşılırdı. Burada ilk növbədə dil özünəməxsusluğu qorunur, ayrı-ayrı regionların dialektini, şivə və ləhcəsini öyrənmək məqsədilə yerli əhalinin danışiq xüsusiyyətləri olduğu kimi saxlanılırdı. İkinci mühüm cəhət isə həmin materialların kollektiv yaradıcılıq məhsulu kimi təqdim olunması, sadə xalq kütlələrinin istedadını üzə çıxarması ilə bağlı idi.

ATTC-nin folklor komissiyası bu mühüm məsələlərlə məşğul olmaq məqsədilə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına yerli həyatı, dili, adət və ənənələri yaxşı bilən cəmiyyət üzvlərindən ibarət nümayəndələr göndərirdi. Onlar topladıqları materialları öz aralarında müzakirə edərək çapa gedəcək hissələri müvafiq komissiyaya təqdim edirdilər. Onun “El aşığıları” kitabı da belə bir yaradıcı prosesin məhsulu idi.

20-ci illərdə Azərbaycan folklorşünasları şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış növlərindən olan dastanların toplanması və nəşri ilə bağlı ciddi tədqiqat işləri aparırdılar. Şifahi ədəbiyyatımızın mühüm abidələrindən olan “Koroğlu” dastanı ATTC-nin xəttilə 1927-ci ildə V. Xulufu tərəfindən iki dəfə — rus dilində və ərəb əlifbasında nəşr olunmuşdu. ATTC-nin tapşırığı ilə Tovuz rayonunda yaradıcılıq ezamiyyətində olan V.Xulufu məşhur el sənətkarı Hüseyn Bozalqanlı ilə görüşmüş və onun söylədiyi “Koroğlu” dastanının bir hissəsini yazıya almışdı. 1929-cu ildə isə V. Xulufu bu dastanın xeyli hissəsini ikinci dəfə nəşr etdirdi.

Məlum olduğu kimi, 1928-ci ildə H.Zeynallının “Azərbaycan tapmacaları” kitabı çapdan çıxmışdı. Elə həmin ildə V.Xulufunun da Azərbaycan folklorunun bu maraqlı nümunəsinə həsr olunmuş “Tapmacalar” kitabı nəşr olundu. Müəyyən elmi prinsiplər əsasında yazılmış “Tapmacalar” kitabı alimin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Əgər H. Zeynallı öz

kitabında tapmacaları nəzəri cəhətdən tədqiq edib onların forma xüsusiyyətlərindən danışdırsa, V. Xuluf lu daha çox onların mövzu rəngarəngliyinə toxunmuş, tapmacaların yaranma tarixi və yaranma prosesi haqqında dolğun fikirlər söyləmişdir. “Tapmacalar” kitabına yazdığı elmi müqəddimədə o, tapmacaları Azərbaycan xalqının həyatı, məişəti və məşğuliyyəti ilə əlaqəli şəkildə tədqiq etmiş, bu yığcam, lakonik, düşünü lən və düşündürən janrın el arasında geniş yayılma səbəblərini göstərməyə çalışmışdır.

V.Xuluf lunun “Tapmacalar” kitabı özünəməxsus tərtibat xüsusiyyətlərinə malikdir. Kitabda toplanan 726 tapmaca əlifba sırası ilə düzölmüş, hər birindən sonra onların qələmə alındığı yer göstərilmişdir. Kitabda diqqəti cəlb edən maraqlı məqamlardan biri həmin tapmacaların Azərbaycanın digər rayon və kəndlərində mövcud olan müxtəlif variantlarının verilməsidir.

Ümumiyyətlə, ATTC tərəfindən nəşr olunan hər iki kitab — H.Zeynallının “Azərbaycan tapmacaları” və V.Xuluf lunun “Tapmacalar” kitabları milli folklorumuzun araşdırılması istiqamətində çox böyük uğur olub Azərbaycan folklorşünaslığı üçün böyük əhəmiyyətə malik idi.

Bu gün Vəli Xuluf lunun əziz xatirəsinin bir daha yad edilməsi, onun yaradıcılığının yenidən işıqlandırılması yalnız bu fədakar elm adamının Azərbaycan elmi və mədəniyyəti qarşısındakı müstəsna xidmətlərinin qabardılmasından ibarət deyildir. Bu həm də hər bir Azərbaycan ziyalısının ömrünü elm yolunda fəda etmiş, öz xalqına gərək olduğu üçün repressiya qurbanına çevrilmiş Vəli Xuluf lu kimi onlarla elm, incəsənət və mədəniyyət xadiminin ölməz ruhu qarşısındakı mənəvi borcudur.

Muxtar Kazımoğlu: “Koroğlu” dastanının nəşrində Vəli Xuluf lu mərhələsi”. Bu mövzuda hörmətli Məhəmməd müəllimin məruzəsi var.

Məhəmməd Məmmədov: Çox sağ olun, Muxtar müəlim! Mən çalışacağam ki, məndən əvəlki natiqlərimizin toxunduğu məsələlərə artıq toxunmayım. Deyilməmiş, gözdən qaçmış məsələləri göz önünə almaq istərdim. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və araşdırılmasında müstəsna dərəcədə böyük rol oynamış elmi təşkilatlardan biri 1923-1929-cu illər arasında fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti olmuşdur. Xalqımızın mədəni irsinə dərin maraq göstərən cəmiyyət milli folklor örnəklərimizi sistemli şəkildə öyrənməyə çalışırdı. Bu məqsədlə cəmiyyətin tarix və etnoqrafiya şöbəsinin nəzdində folklor komissiyası yaradılmışdır. Komissiyanın işinə həmin dövrdə tanınmış folklorşünas Hənəfi Zeynallı rəhbərlik edirdisə, bu bölümün işinə H.Əlizadə, S.Mümtaz, Ə.Abid, V.Xulufu kimi folklorşünaslar cəlb olunmuşdur. Məhz bu ziyalıların fədakar əməyi sayəsində folklor örnəklərimizin sistemli şəkildə toplanmasına start verildi və onların məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan folklorşünaslığı bir elm sahəsi kimi yaradılmağa başladı. Dövrünün ən nüfuzlu və güclü elmi potensialına malik elm mərkəzi sayılan ATTC müəyyən zaman kəsiyindən sonra yaranacaq Azərbaycan EA-nın bünövrəsini təşkil etmişdir.

Vəli Xulufu Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyətinin xətti ilə folklorumuzun toplanması, nəşri və tədqiqi ilə məşğul olan ziyalılarımızdan biri olmuşdur. Əvvəlcə Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin təlimatçısı, “Bakinski raboçi” nəşriyyatının və “Azərnəşr”in redaktoru, sonralar isə Azərbaycan Dövlət Elmi-tədqiqat İnstitutunun elmi katibi, “Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət” bölməsinin direktoru, SSRİ EA Azərbaycan filialı Tarix İnstitutunun direktor müavini və s. vəzifələrdə işləmiş və Azərbaycan folklor örnəklərinin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində müstəsna xidmətləri olan bu görkəmli folklorşünas alim 1927-ci ildə “Koroğlu” dastanının

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının dilindən yazdığı iki qolunu, 1929-cu ildə isə 4 qolunu və 6 nağılvari hekayəti kitab halında nəşr etdirmişdir. O, həmçinin 1927-ci ildə “El aşıqları”, 1928-ci ildə “Tapmacalar” kitablarını tərtib etmişdir.

V.Xulufunun Azərbaycan folklorşünaslığı qarşısında fundamental xidmətlərindən biri “Koroğlu” dastanı ilə bağlıdır. V.Xulufunun 1925-26-cı illərdə Tovuzda elmi ezamiyyət zamanı o dövrün məşhur el sənətkarı Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan topladığı “Koroğlu” qolları 1927 və 1929-cu illərdə iki müxtəlif nəşr halında işıq üzü görmüşdür. İlk kitab “Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri” adlı iki qoldan ibarətdir. Kitabın əvvəlində “Başlangıç əvəzinə” adlanan hissədə Koroğlunun adı ilə bağlı olan qalalardan, onların yerləşdiyi ərazidən və qəhrəmanın özü barədə xalq arasında dolaşan bir sıra əfsanə və rəvayətlərdən danışılır. Kitabın sonunda isə Vəli Xulufu aşıq Hüseyn Bozalqanlının tərcümeyi-halını vermişdir. “Koroğlu” dastanının qolları bilavasitə aşıq Hüseyn Bozalqanlının öz dilindən yazılmış və aşığın söylədiyi şəkildə kitaba daxil edilmişdir. “Koroğlu” dastanının bu nəşrində V.Xulufu “Koroğlu nağılları” adlanan hissədə Koroğlu nağıllarının başlıca beş qolu olduğunu qeyd etmişdir: “Toqat səfəri”, “Bağdad səfəri”, “Ərzurum səfəri”, “Ərəb Reyhan” və “Bolu bək”. Bu beşindən başqa müəllif Koroğlu adına isnad edilən qeyri-nağıl eşidənlərdən cəmiyyətə xəbər verməsi xahiş olunur. Aşıq Hüseyn haqqında olan yazı onun öz dilindən yazıya alınmış “Alverçilər”, “Qəsdı nədi”, “Var imiş”, “Geri dur” şeirləri ilə tamamlanır. V.Xulufunun kitabın “Başlangıç əvəzinə” hissəsində SMOMPK məcmuəsinin IX cildindən, İstanbulda Əbu-z-Ziya mətbəəsində çıxan “Koroğlu hekayəsi” adlı əsərdən, həmçinin A. Xodzko nəşrindən söhbət açması və s. onun həmin dövrdə mövzu ilə bağlı ətraflı biliyə malik olduğunu sübut edir.

“Koroğlu” dastanı 1929-cu ildə V.Xulufu tərəfindən “Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət”in xətti ilə latın qrafikasında Hənəfi Zeynallının redaktorluğu ilə yenidən nəşr edilmişdir. Bu nəşr “İkinci çapa qeyd” adlanan hissə ilə başlanır. Burada Vəli Xulufu həmin illərdə ermənilərin “Koroğlu”nu çapa hazırlamaq cəhdlərindən söhbət açır. O yazırdı: “Yeni aldığımız məlumata görə Koroğlu haqqında ermənicə çoxdan bir kitab yazılmışdır. Hal-hazırda da bəzi erməni yazıçıları tərəfindən kollektiv bir surətdə İran həyatından Koroğlu adına bir pyes hazırlanmaqdadır...”. Deməli, həmin illərdə ermənilər “Koroğlu”nu çapa hazırlamaq üçün ardıcıl təşəbbüslər göstərirdilər və bu vəziyyət, yəni ermənilərin dastanı özünü-küləşdirmək cəhdi bir azərbaycanlı ziyalı kimi müəllifi narahat etməsi nəzərə çarpır. Müəllif “Koroğlu” dastanının ərəb əlifbası ilə 1927-ci ildə çap olunmuş nəşrində aşığın ifadəsinin olduğu kimi saxlanıldığını bildirirsə, 1929-cu ildə latın əlifbası ilə çap olunmuş variantında bundan imtina etməsinin səbəbini başqa qəzaların oxucuları üçün anlaşılmasının çətin olması ilə izah edirdi. Folklorşünas alim “Koroğlu” dastanını yazıya alarkən folklor mətnlərinin toplanması ənənələrinə sadıq qalaraq mətnə və dialektə müdaxilə etmir. Bu baxımdan toplayıcının 1929-cu il nəşrində verdiyi bir qeyd maraqlıdır: “Kitabın ərəb əlifbası çapında aşığın ifadəsini saxlamışdıqsa da, kəlmələrinin tələffüzünü olduğu kimi yazmamışdıq. Yeni əlifba (ikinci) çapında da bundan imtina etdik. Çünki aşiq Söyün (Hüseyn - müəllif) və aşiq Əsəd ikisi də qazaxlı olduğundan onların tələffüzündə bir çox xüsusiyyətlər vardır. Onların tələffüzləri olduğu kibi yazılrsa idi, başqa qəzaların oxucuları üçün anlaşılması çətin olardı”. Toplama işinin prinsiplərini yaxşı bilən Vəli Xulufu yalnız o halda mətnə müdaxilə edirdi ki, o, mətnin geniş oxucu kütlələri tərəfindən düzgün oxunmasına və qavranmasına mane olmasın.

V.Xuluf lu “İkinci çapa qeyd” hissəsində Axıskadan gəl-mə “Koroğlu” nağılına da toxunur. Onun zəifliyini parçaların qısalığı, qarışıqlığı, təsvirlərin darlığı və nəzm dili ilə izah edir. Müəllif Gürcüstan türklərindən toplanılmış “Koroğlu” dastanı-nın bir parçasını verməklə məqsədinin müqayisə aparmaq fik-rinə düşən tədqiqatçılara kömək etmək olduğunu göstərir. Ki-tabın əvvəlində “Başlangıç əvəzinə” adlanan hissə “Koroğlu” dastanının 1927-ci il nəşrindəki hissənin təkrarıdır. “Koroğlu” dastanının 1927-ci ildə ərəb əlifbasındakı nəşri V.Xuluf lu tərə-findən demək olar ki, əl vurulmadan 1929-cu il nəşrinə də da-xil edilmişdir. Bu nəşrdə V.Xuluf lu “Koroğlu” dastanının dörd qolunu — “Toqat səfəri”, “Bağdad səfəri”, “Dərbənd səfəri” və “Dəli Koroğlu və Bolu bəy” qollarını oxuculara çatdırır. Kitabdakı yeni qollar Aşıq Əsəddən yazıya alınmışdır.

Kitabın birinci hissəsində V.Xuluf lu dastanın 1927-ci il nəşrindəki dastanlaşma mərhələsində olan ilk qollarını ver-mişdir: “Koroğlu kimdir?”, “Nigar xanımın gətirilməsi”, “Də-mirçioğlunun dəlilər cərgəsinə girməsi”, “Koroğlunun taciri qaçanda”, “Cünul aşıq”, “Cünul aşıq və Telli xanım”.

Nəşrin ikinci hissəsində Gürcüstan türklərindən Koroğ-lu əhvalatları əks olunur. Əslində, bu dastanın Axıska türklə-rinin içərisində yayılmış əski bir variantının başlangıçcı, ya-xud süjetin qədim söyləmələrindən birinin yadda qalan va-riantıdır. Gürcüstan türklərindən “Koroğlu” variantı Bakı Pe-doqoji Texnikumunun məzunu Məhəmməd İbrahim Bidzinov tərəfindən Vəli Xuluf luya təqdim edilmişdir. M.Bidzinov bu nağılı Axıska qəzasının Polate kənd sakini xalq aşığı Mə-həmməd Yusifzadə Qoşayevdən yazıya almışdır. Bu hissədə “Koroğlu” dastanı ilə o qədər əlaqəsi olmayan nümunə və məlumatlar “Əlavələr” altında verilir. “Əlavələr” hissəsində müəllif aşıq Hüseyinin bildiyi “Koroğlu nağılları”nın başlıca beş qolunu 1927 –ci il nəşrindən bir qədər fərqli sıralayır: I.

Toqat səfəri; II. Bağdad səfəri; III. Bolu bəy; IV. Ərəb Reyhan; V.Arzurum səfəri. Üçüncü “Əlavə”də SMOMPK məcmuəsinin IX cildində Koroğluya aid edilən üç şeir parçası, yeddinci “Əlavə”də Aşıq Hüseyn Bozalqanlının, səkkizinci “Əlavə”də isə Aşıq Əsədin tərcümeyi-halı verilmişdir.

V.Xulufunun 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi “Koroğlu” dastanı 1999-cu ildə professor A.Nəbiyevin qeyd, şərh, ön sözü və Y.İsmayılovanın tərtibi ilə yenidən işıq üzü görmüşdür. Bu nəşrdə dastanın bir sıra bölmələri müasir tərtib prinsipi ilə yenidən işlənilmiş, dastana aid olmayan mətnlər çıxarılmış, pərakəndə şəkildə verilmiş əlavələr sistemli halda yenidən ardıcılıqla düzülmüşdür. V.Xulufunun bu nəşri ümumilikdə “Koroğlu”nun on qolunu əhatə edir. Qolların və dastanlaşma mərhələsində olan altı nağılvəri hekayətin hamısı aşıq repertuarından yazıya alınmışdır. Bu nəşrlərdə Koroğlu xalqın böyük məhəbbət və etimadını qazanmış qılınc və söz qəhrəmanı kimi təsvir edilir. “Koroğlu” dastanının Vəli Xulufu nəşri aşıq repertuarında süjetin müxtəlif variantlarda çoxdan mövcud olduğunu, Koroğlu nağıl və rəvayətlərinin xalq arasında yaranıb yaşadığını göstərir. Təəssüf ki, V.Xulufunun “Koroğlu” üzərində apardığı tədqiqat işini represiya dövrünün irticası yarımçıq qoyur və o, canı və qanı ilə girişdiyi dastanı tam şəkildə toplayıb nəşr edə bilmir. Lakin görkəmli ziyalımızın dastanın toplanması və nəşri sahəsində gördüyü tarixi işlər bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir və onun 1927 və 1929-cu illərdə hazırladığı “Koroğlu “ nəşrləri gələcək tədqiqatlar üçün dəyərli mənbələrdən biridir.

Professor Azad Nəbiyev tədqiqatlarında V.Xulufu tərəfindən 30-cu illərdə “Koroğlu”nun daha mükəmməl üçüncü nəşrinin də hazırlandığı göstərilir. Məlumdur ki, həmin əlyazma 1936-cı ilin sonlarında Matenadarana “mətndə ermənilərdən oğurlanmış qolları üzə çıxarmaq üçün” rəyə göndərildi.

Həmin əlyazmanın sonrakı taleyi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. V.Xulufunun güllələnməsindən az sonra 1941- ci ildə “Koroğlu”nun erməni variantı çap edildi. Deməli, həmin illərdə ermənilər başqa xalqların, xüsusilə azərbaycanlıların mənəvi sərvətlərini həyasızcasına oğurlayıb özlərində dastan yaratmaq arzusunda olublar. Həmin dövrdə erməni tədqiqatçıları K.Qostanyans, Q.Tarıverdiyan erməni dilində şeirlə müşayiət olunan dastanlarının olmadığını, hamısının yalnız türk dilində olduğunu qeyd edirlər. Tədqiqatçı H.Həsənov yazır ki, 1930-cu illərdə erməni alimi Kanonyan professor Vəli Xulufudan iki dəfə xahiş edir ki, sizdə “Koroğlu” dastanlarının bütün variantları və tarixi haqqında geniş məlumat var. Ermənilər üçün də qəhrəmanlıq rəmzi “Koroğlu” dastanları yaradılmalıdır. Azərbaycanda hakimiyyət ermənilərdədir, bu dastanı yaratmaqda kömək elə, əks təqdirdə, sizə xətər yetişər. / XDİK DTİ-nin əksər əməkdaşlarının erməni olması nəzərdə tutulur –müəllif /. Erməni qorxaqlığını yaxşı bilən V.Xulufu açıqca Kanonyana deyir ki, tarixçi alim Veliçko kitabında yazır: “Təmiz qanlı ermənilər dovşandan da qorxurlar”. Bundan əlavə şair A.S.Puşkin qoca dilindən deyir: “Tı trus, tı rab, tı armenin”. Belə qorxaq xalq Koroğlu yetişdirə bilərmi? Az da olsa, milli qəhrəmanınız varsa – məsələn Sasunlu Davud – o da təmiz qanlı erməni deyildir. V.Xulufu bu əhvalatı dostlarına çatdırır ki, Kanonyan mənə belə dedi. Bu hadisədən 4 gün sonra professor Vəli Xulufu tutuldu və xalq düşməni elan edildi. Zəngin arxivini isə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin işçiləri apardılar. Bundan sonra ermənilər zəif də olsa, “Koroğlu” dastanını yaratdılar. Bir çox tədqiqatçıların haqlı fikrincə, V.Xulufunun həbsinin əsas səbəblərindən biri istintaq materiallarından məlum olduğu kimi onun erməni “Koroğlu”sunu öz adına çıxmaq istəyi ilə bağlanmışdır.

Repressiyaya uğrayanadək Azərbaycanı Tədqiq və Tə-təbbö Cəmiyyətinin xətti ilə yorulmadan çalışan V.Xulufunu bir çox müasirlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, o, folklorda çoxvariantlılığa, folklor mühitinə və folklorun pasportlaşdırılmasına, yerli dialekt və şivələrə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və öyrənilməsi ilə ardıcıl məşğul olmuş V.Xulufu folk-lora aid kitablarını müəyyən elmi prinsiplər əsasında çap et-miş, dastan, aşıq yaradıcılığı, tapmacalar haqqında indi də öz əhəmiyyətini saxlayan nəzəri müddəalar söyləmişdir. Fikri-mizcə, “Koroğlu” dastanının V.Xulufu nəşrləri dövrünün yaxşı nümunələrindən biri kimi bu möhtəşəm abidənin gə-ləcəkdə hazırlanmış bütün nəşrləri üçün bir örnək olmuşdur.

Muxtar Kazımoğlu: Növbəti məruzəmiz Sönməz Abbas-ının V.Xulufunun “El aşıqları” toplusu ilə bağlı məruzəsidir.

Sönməz Abbaslı: Çox sağ olun, Muxtar müəllim! Folklorumuzun ayrılmaz qolunu təşkil edən Azərbaycan aşıq sənəti yazılı və şifahi ədəbiyyat arasında bir körpü rolunu oynamaqla çoxəsrlik tarixə söykənir. Bu sənət heç vaxt folk-lor dövriyyəsindən çıxmır, onu yaradıb-yaşadan aşıqların dü-züb-qoşduqları mükəmməl şeir örnəkləri və dastanla dolu xalq nümunələri ilə aktuallığını qoruyub saxlayır.

İçində yaşadığımız XXI yüzillikdə də aşıq sənəti tək ölkə müstəvisində deyil, Azərbaycanın hüdudlarından kənar-da, beynəlxalq arealda da diqqət obyektidir. Bu gün Azər-baycan aşıq sənətinin YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilməsi bu sənətə beynəlxalq miqyasda verilən ən böyük qiymətdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın digər janrları kimi aşıq ya-radıcılığı nümunələri də dildən-dilə keçmiş, çoxsaylı tədqiq-

qatlarda, nəşrlərdə özünə əbədiyyət qazanmışdır. Bu gün də həmin o toplular bizim faydalanıb, istinad edə biləcəyimiz zəngin söz çeşməsidir.

XVI əsrdə məktəb kimi özülü qoyulan, XIX əsrdə isə bir mühit kimi formalaşma dövrünü sona çatdırmış aşiq sənətinin toplanması, nəşri və öyrənilməsi məsələlərinə XX yüzilliyin əvvəllərində başlanılmışdır.

Xatırladığımız əsrin əvvəllərində, 1923-cü ildə bünövrəsi qoyulan Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti (ATTC) indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının ilk elmi bazası olaraq qarşıya qoyduğu məqsəd və o məqsəddən doğan işlərlə o dövrün bir sıra elmi təşkilat və qurumlarından fərqlənməyi bacarmışdı.

Azərbaycanın şifahi söz sənətini öyrənmək işində bu qurum tərəfindən müxtəlif aspektli addımların atıldığı danılmazdır. ATTC-nin folklorla bağlı həyata keçirdiyi müxtəlif sistemli tədbirlərin əsasında Azərbaycanın müxtəlif regionlarına ezamiyyətlərin təşkili durur. Bu folklor ekspedisiyalarına təcrübəli mütəxəssis heyətinin cəlbi, toplanmış folklor örnəklərinin ardıcıl olaraq dövrü mətbuatda dərci, bir qədər sonra isə bu işi daha geniş səviyyədə aparmaq məqsədilə müəllim və tələbələrdən təşkil olunmuş qrupların da bu prosesə qoşulması Azərbaycanın söz sənətinin nəşrini zəruriləşdirmiş və əldə olunmuş faktik nümunələr əsasında bir sıra dəyərli folklor topluları ərsəyə gəlmişdir. ATTC-nin xətti ilə nəşr olunan H.Əlizadənin “Azərbaycan el ədəbiyyatı”(1929), H.Zeynallının “Azərbaycan atalar sözü”(1926), “Azərbaycan tapmacaları”(1928), “Molla Nəsrəddin lətifələri” (1927), V.Xulufunun “Koroğlu”(1927), “Tapmacalar” (1928) kimi nəşrləri bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz həmin o dəyərli toplulardır.

Vəli Xulufunun 1927-ci ildə çap etdirdiyi “El aşıqları” kitabı da Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin dəs-

təyi ilə Azərbaycan aşıq sənəti sferasında işıq üzü görünən uğurlu nəşrlərdəndir. Bu nəşrin əhəmiyyəti və digər nəşrlərdən fərqi bir də ondadır ki, “El aşıqları” aşıq yaradıcılığı ilə bağlı çap olunan ilk tədqiqatdır.

İlk olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, bu kitabın ərsəyə gəlməsində böyük əmək sərf etmiş V.Xulufu Azərbaycan folklorşünaslığında öz dəsti-xətti, imzası olan folklorçulardandır. Bu baxımdan onun tərəfindən “El aşıqları”nın nəşrə hazırlanması heç də təəccüblü deyil. Çünki V.Xulufu fədakar folklorçu olmaqla ömrünü-gününü sazlı-sözlü adamlarla görüşüb, folklor nümunələri toplamaqla keçirmişdir. Bu toplu da onun tez-tez Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə getdiyi eza-miyyətlərin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. “El aşıqları” toplusunda mətnin etibarlılığına şübhə ola bilməz və material ustad aşıqlardan toplanmışdır. Qeyd edək ki, bu toplu ərəb əlifbası ilə çap olunmuşdur.

Prof. P.Əfəndiyev kitabın dəyəri haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir: “V.Xulufunun topladığı bu nümunələr öz orijinallığı və yazıldığı kimi çap olunması cəhətdən seçilirdi. Özü də tarixilik baxımından xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edirdi”.

Kitaba kiçik bir ön söz yazmış V.Xulufu geridə qalmış, avamlığı ilə seçilən keçmiş kənd həyatını təsvir etmişdir. V.Xulufu yolunu azan mollalara xalqın mənfi münasibətini qabardır. “Mollanın yeddisinin başı bir qazanda qaynamaz”, “Mollanın dediyinə bax, əməlinin dalısınca getmə” kimi ifadələrdə xalqın mollaya münasibəti üzə çıxır. Aşığa münasibət isə elə o dövrdən yüksək idi. Bu baxımdan “Aşıq el anasıdır”, “Aşığa hər yer məhrəmdir”, “Aşıqdan qonaq olmaz” kimi ifadələrlə aşıqların xalq arasında böyük nüfuza malik olması diqqətə çatdırılır.

Aşıqların kimliyi məsələsinə toxunan V.Xulufu onları çox vaxt nökrəçilik, çobançılıq edərkən söz deyib, saz çalmağı öyrənən, sonra el arasında gəzən sənətkarlar kimi təq-

dim edir. Zəhmətkeş folklorçu insanların xeyrində-şərində, nişanda, sünnətdə onların əvəzəlməz olduğunu vurğulayır. Kəndin mühafizəkarlığında mollalar böyük rol oynadığı kimi aşıqlar da cəmiyyətdə əhəmiyyətli mövqeyə malik idilər.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində aşıq şeirində yer tapan əsas mövzulardan biri din və din etiqaqlarının, mövhumatın tənqidi, xüsusən də din xadimlərinin ifşası idi. Din xadimlərinin, mollaların ifşası, onları xalqın gözündən salmaq da aşıqlara düşmüşdür. Çünki, xalq aşığına daha çox inanır. Bu el aşıqlarının düzüb-qoşduqları cəmiyyətdə gördükləri və eşitdikləri hadisələrə həsr olduğundan həyatın coşqunluğunu tam ifadə edirdi. “Aşıq gördüyünü çağırar” deyimi də buradan qaynaqlanır. Bu aşıqlar aşıq şeirinin ən çətin şəkillərinə müraciət etməkdən belə çəkinmirdilər. Eyni zamanda onların yazmış olduqları şeirlərin əksəriyyəti sanki sazla oxumaq üçün deyilmişdir. Bu baxımdan 11 hecalı, son dərəcə oynaq və axıcı üslubda qurulan nəzmlərə, qoşmalara tez-tez müraciət olunurdu.

Boyun surahidir, bədənin bülul,
Oxşatdım saçların mara, Reyhan.
Aşüftə zülflərin pərişan olmuş
Yek şələ dəstinə dara, Reyhan. –

kimi oynaq parçalar, canlı təsvirlər aşıq şeirləri üçün xas olan cəhətlərdir.

Qeyd olunan yüzillikdə Azərbaycan aşıqları ilə qonşuluq edən gürcü, erməni, Dağıstan aşıqları da Azərbaycan aşıq sənətinə olduqca bağlı şəkildə inkişaf edirdilər. Prof. İ. Abbaslı bu münasibəti belə xarakterizə edir: “Onları bir-birindən ayırmaq, təcrid etmək mümkün deyildir. XIX – XX əsrlər də daxil olmaqla xatırladılan yüzilliklərdə Azərbaycan dilində şeir qoşan yalnız erməni aşıqlarının 400-dən çox olduğu

göstərilir. M.Nalbandyan çox haqlı olaraq yazmışdır ki, bu aşıqları ancaq “...erməni ailəsində doğulduqları üçün erməni adlandırmaq mümkündür”.

Prof. Qara Namazovun erməni şairlərinin Azərbaycan aşığı sənətinə bağlılığı ilə bağlı maraqlı mülahizələri var: “Erməni şairlərinin azərbaycanca şeir yazması həm Azərbaycan şeirinin çox qədimliyini, həm də Azərbaycan dilinin qonşu xalqlar içərisində daha geniş yayıldığını göstərir”.

XIX əsrin tanınmış el aşığı Aşığı Hüseyn Şəmkirinin bir neçə şeiri, onun “Reyhan” dastanı, eyni zamanda tərcümeyi-halı topluda özünə yer tapmışdır. Aşığı Hüseyn Şəmkirinin bir neçə erməni şagirdi olub ki, bunlardan biri də Aşığı Avakdır (Aşığı Əvək). Aşığı Hüseyn Şəmkirli haqqında da ilk məlumatlar Aşığı Avakın dilindən qələmə alınmışdır. V.Xulufunun bu toplusunda erməni aşığı Aşığı Avakın (Aşığı Əvək) Azərbaycan aşığı sənətindəki fəaliyyəti diqqətimizi çəkir. Topluda Aşığı Avakın tərcümeyi-halı da verilir. V.Xulufu onun şeirlərində vəzn, qafiyə, üslubun olmamasını onun savadsızlığı ilə əlaqələndirir. Onun Rusiya-Yaponiya, Rusiya-Almaniya haqqında qoşduğu şeirlərdə çar hökumətinə mənfi münasibəti gözə çarpır. V.Xulufu onun mərdliyini belə tərənnüm edir: “Aşığı Avak elin bütün dərini öz dərini bilib el üzərində olan hər bir təzyiqa qarşı etiraz üçün sazı əlində xalqın dərini ağlamışdır:

İnsan tapılmaz mitləri qoyluya
Aşığı gərək bunu hər yerdə söylüyə
Yurdlar gördüm, pişiklə, itlər uluya-uluya
Hələ çox yurdlar da viran olacaq.

Heç şübhəsiz ki, orta əsrlərdə yaranmış dastanlar və zəngin ənənələr yeni dastanların formalaşmasına bilavasitə təkan vermişdir. Yeni dastanlarda ustad aşıqların həyat yolu,

sənəti, istedadı əks olunurdu. Təbii ki, bu dastanların da ilk variantları olmuş və ondan qaynaqlanan daha mükəmməl variantları ortaya çıxmışdır. Prof. Q.Namazovun mülahizələrinə nəzər yetirək: “Bu dastanların ilk variantları əslində həmin aşuqların özləri tərəfindən yaradılmış, sonralar onların şəyirdləri tərəfindən daha da genişləndirilmiş, cilalanmış və bir qədər də romantikləşdirilmişdir.

Aşuq Hüseyn Şəmkirolinin “Reyhan” dastanı da bu tip dastanlardandır.

Qeyd edək ki, bu dastan da Aşuq Avakın dilindən qələmə alınmışdır. Dastan aşuqlara xas maraqlı adətlə başlayır: “Qədim vaxtlardan bəri aşuqlar arasında bir belə adət varmış: aşuqlar qabaqlaşib bir-birinin zərbindən yapışa, deyişərləmiş. Bu deyişmədə kim kimin sualından aciz qalıb cavab verə bilməsə, sazını o birisi qabağına qoyub, ona təslim olarmış. O da istəsə, sazını alıb özünü buraxar, istəsə bəndə vurarmış.”. Bizə maraqlı gələn “zərbindən yapışma” ifadəsi sataşma, söz atma kimi təqdim olunur.

Əsərin qəhrəmanı Reyhan Naxçıvan keşişinin qızıdır. On səkkiz aşuqla deyişib qalıb gəlmiş və onları dustaq etmişdir. Şəhri adlı bir erməni aşığı da ona məğlub olmuş və ondan xilas yolunu Naxçıvanın qoçu xanlarından olan Kalvalı xana məktub yazıb Aşuq Hüseyn Şəmkirolini gətirtməkdə görünür. Aşuqlar gecə-gündüz Aşuq Hüseynin yolunu gözləyirlər. Deyişmə günü Naxçıvan əhli “Qoç meydanı”na yığılır. Kalvalı xan Reyhana belə bir şərt qoyur ki, əgər Aşuq Hüseyni bağlasa onu zindana salıb istədiyini edə bilər, yox əgər Aşuq Hüseyn Reyhanı bağlasa onda on səkkiz aşığı azad edib özü də onun ixtiyarında olmalıdır. Reyhan bu təkliflə razılaşır. Beləliklə, Reyhanla Aşuq Hüseynin maraqlı deyişməsi baş verir. Onların dilindən deyilən bu deyişmədə aşuq şeirinin

gözəlliyi bir daha önə çıxır. Neçə-neçə aşıqları məğlub edən Reyhan söz bağlamasında mahir olduğunu belə ifadə edir:

Kim oldu hündür, kim oldu alçaq,
Çoxların salmışan meydandan qaçaq,
Yoxdur mənim tək bir gəndi qonaq,
Gəldiyi yolları azarlar bir-bir.

Ancaq Aşiq Hüseyn də təsadüfi aşiq deyil. O artıq öz ustadlığını sübut etmiş bir sənətkardır. Uzun illər aşiq yaradıcılığı ilə bağlı araşdırma apararı folklorşünaslar Aşiq Hüseyn Şəmkirliyi ustad aşiq və ya yaradıcı aşiq hesab edirlər. Təbii ki, o da Reyhanın qarşısında aciz qalmır. Özünü arif hesab edib onun cavabında belə deyir:

Sona kimi sığıl verib telinə,
Qənd şəkər əzilibdir dilinə,
Düşmüşən mən tək arif əlinə,
Çəkdirəyim səni cəzana bir-bir.

Bu deyişmədə Aşiq Hüseyn üstün olur. Reyhanın dediyi sözlərin cavabı verilir. Daha sonra Reyhan qıfılənd deməyə başlayır. Burada da hər iki aşığın qıfılənd bacarığı nümayiş olunur. Aşiq şeirinin məkəmməl şeir şəklində də Aşiq Hüseynin üstünlüyü sübut olunur və o Reyhanın dustaq etdiyi aşıqları azad edir. Aşiq Hüseyn Reyhanın özünün işarə etdiyi “sən müsəlman, mən erməni” ifadəsini yada salıb, onların görüşünə səbəb olan erməni aşığı Şəhriyara ərə getməyi ona təklif edir. Özü isə onunla əbədi dost olmaq qərarına gəlir.

Qeyd etmək istərdik ki, “Reyhan” dastanı digər məhəbbət dastanları kimi ənənəvi olaraq ustadnamə ilə başlayıb duvaqqapma ilə bitməsə də, həcmcə kiçik olsa da bir dastan kimi məşhurlaşmışdır. V.Xulufu bu topluya eyni zamanda

Aşıq Hüseyn Şəmkirolinin mükəmməl bir ustadnaməsini, Aşıq Ələsgər, Xəstə Qasım, Qurbani, Dədə Yedigər, Aşıq Avak və şair Hidayətın bir neçə naməlüm əsərini, onların həyat və yaradıcılığına dair faktları daxil etmişdir.

Ümumiyyətlə, V.Xulufunun aşıq sənəti ilə bağlı bu dəyərli toplusunun yenidən nəşr edilməsi təqdirəlayiq bir işdir. Bu işdə onu transliterasiya edib çapa hazırlayan folklorçu həmkarlarımız filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Rza Xəlilov və Afaq Xürrəmqızının əməyi böyükdür.

Ümid edirik ki, hələ neçə-neçə belə əhəmiyyətli toplular yenidən nəşr olunaraq həyata ikinci kəs vəsiqə qazanacaq.

Muxtar Kazımoğlu: Sönməz xanım bizim dəyərli folklorşünas İsrafil Abbaslının qızıdır. İsrafil Abbaslı dünyasını dəyişib, amma bax belə yedigər, ağıllı qızı var. Rza müəllimin şöbəsinin ən qabiliyyətli əməkdaşlarından biridir. Yəni o kişilər gediblər, amma onların irsi yaşayır. Bax belə cavanlar onların irsini yaşadırlar. Növbəti çıxış üçün sözü “Klassik folklor” şöbəsinin daha bir əməkdaşı Aynur Hüseynovaya vermək istəyirəm. Onun məruzəsi V.Xulufunun “Tapmacalar” kitabı haqqındadır.

Aynur Hüseynova: Azərbaycan folklorşünaslığı üçün 1920-cı illər xalqın maddi-mənəvi abidələrinin öyrənilməsi, toplanması, nəşri ilə yaddaqalan bir dövr olub. Məhz bu nəcib işlər, məqsədlər üçün yaradılan, əsas 1923-cü ildə qoyulan Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti bu yöndə mühüm işlər görüb. Azərbaycan folklorşünaslığının təşəkkül və formalaşmasında böyük əməyi olan ziyalılarımızdan biri də cəmiyyətin fəal üzvlərindən olan V.Xulufu idi. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin xətti ilə müxtəlif bölgələrə ezam olunan V.Xulufu folklor materiallarının toplanması, nəşri sahəsində xeyli işlər görüb, Azərbaycan folklorşünaslığı

tarixində dərin iz qoyub. Cəmiyyətdə fəaliyyət göstərdiyi müddətdə üç kitab çap etdirən alim peşəkar toplayıcı kimi topladığı hər bir nümunəni xalqın dilində olduğu kimi, yəni mətnə heç bir dəyişiklik və müdaxilə etmədən çap etdirib.

V.Xulufunun çap etdirdiyi ilk kitab 1927-ci ildə işıq üzü görən “Koroğlu”, ikinci kitabı həmin ildə çap olunan “El aşığı” kitabıdır. 1928-ci ildə isə cəmiyyətin xətti ilə V.Xulufunun “Tapmacalar” kitabı nəşr edilib. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə digər janrlarla müqayisədə tapmacalar daha az nəşr və tədqiq olunan bir janr olub. Baxmayaraq ki, o illərdə dərc olunan dərsliklərdə, jurnallarda tapmacalara ara-sıra rast gəlinə də kitab şəklində bu janr o vaxtadək nəşr olunmamışdı. Görkəmli maarifçi, müəllim A.O.Çernyayevskinin 1882-ci ildə nəşr etdirdiyi “Vətən dili” dərsliyinin birinci cildi Azərbaycan tapmacalarının nəşr edildiyi ilk kitabdır. Müxtəlif illərdə nəşr olunan “Məktəb”, “Rəhbər”, “Tuti”, “Dəbistan”, “Yeni kənd”, “Maarif işçisi” və s. jurnallara da nəzər saldıqca müxtəlif bölgələrdən toplanmış tapmacalarla rastlaşırıq.

Tapmacaların müxtəlif dərslik və jurnallarda dərc edilməsinə baxmayaraq, bu janrla bağlı bir boşluq var idi ki, onu az da olsa bir-birindən tərtib prinsiplərinə görə fərqlənən V.Xulufunun “Tapmacalar” və ondan az müddət sonra nəşr olunan H.Zeynallının “Azərbaycan tapmacaları” kitabları doldurur. Demək olar ki, hər iki kitabın həcmi təxminən eynidir. V.Xulufunun tərtib etdiyi “Tapmacalar” kitabında 726, H.Zeynallının “Azərbaycan tapmacaları” kitabında isə 760 tapmaca yer alıb. V.Xulufu kitabın tərtibində əlifba sırasından istifadə etmişsə, H.Zeynallı tapmacaları mövzular üzrə qruplaşdırıb, hər iki müəllif kitabın sonunda əlavələr vermişdir. V.Xulufunun əlavələrində “Haqqşqalar” və “Horamalar” haqqında məlumat verilirəkən, H.Zeynallının tərtib etdiyi kitabın əlavələr bölümünə “Bağlamalar”, “Lüğəzlər” və “Türk-

tatar ellərinin tapmacaları haqqında kitabiyyat materialı” daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, V.Xulufunun və H.Zeynallının folklor örnəklərinin toplanması və tərtibi prosesində tətbiq etdikləri prinsiplər daha sonralar folklorşünaslığımızda toplayıcılıq prinsiplərinin işlənilib hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bu iki kitabdan sonra tapmacaların kitab şəklində nəşri 30-cu illərdə dayandırıldığından bu janrın nəşrində uzunillik fasilə yaranmışdı. Qüdrət Umudov bu barədə belə qeyd edir: “Bu dövrdə bir sıra folklor jurnallarının toplanması və nəşri dayandırılmışdı. Tapmacalar da belə janrlardan idi. Bu zaman yalnız “müasir” fəhlə nəğmələri, müxtəlif şəxsiyyətlər haqqında qoşulmuş nəğmələrə üstünlük verilirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, haqqında danışdığımız dövrdə xalqımızın zəngin əmək və mərasim nəğmələri, uşaq folklorunun bəzi janrlarından bir nümunə də olsun çap edilməmişdi”. Lakin təfəkkürü inkişaf etdirən bu janr xalq arasında həmişə mövcud olub, yayılıb. Folklorşünaslarımızın arxivinə nəzər saldıqda bu janra aid nümunələrin qorunub saxlanıldığına şahidi oluruq.

V.Xuluflu 1928-ci ildə nəşr etdirdiyi “Tapmacalar” kitabına yazdığı müqəddimədə şəhər və kənd həyatının müxtəlifliyindən və bu müxtəliflik nəticəsində hər mühitin özünə xas olaraq yaratdığı tapmacaların necə yaranmasından, onların əmələgəlmə səbəbindən bəhs edir. Xalqın yaratmış olduğu hər bir janr kimi tapmacalar da xalqın məişətini, güzəranını özündə əks etdirdiyindən zamanın tələbinə uyğun olaraq tapmacaların necə yarandığını müəllifin misal gətirdiyi bir nümunə üzərində izləyək: “Anan çevirər, aton tərər”. Müəllif tapmacanın qarşısında cavabın “başmaq” olduğunu qeyd edir və bu tapmacanın necə yaranmasının səbəbini izah edərək, gözümüz önünə keçmiş Azərbaycan ailəsinin yaşam tərzini gətirib, o səhnəni canlandırır. Bəlkə də, bu günümüz üçün

açması anlaşılmayan bu tapmacanın yaranması, əslində, o illər üçün sadə Azərbaycan ailəsinin gündəlik həyatının kiçik bir epizodu idi. Bu baxımdan, tapmacaları digər janrlardan fərqləndirərək, onları daha real, daha təbii hesab edib. Bildiyimiz kimi, tapmacalar hər hansı bir cismin, əşyanın, hadisənin hansısa əlamətinin obrazlı ifadəsidir. Burada eyhamın, pərdəli fikrin müəyyənləşdirilib tapılması tələb olunur. Oruc Əliyev tapmacalar haqqında yazır: “Hər hansı bir əşya, hadisə və məfhum haqqında yaranan tapmaca, əsasən metafora şəklində qurulmuş düşündürücü suallardan ibarət olur. Tapmaca məfhum, əşya və hadisənin müəyyən əlaməti, keyfiyyəti dolayılı yolla söylənir, başqa cəhətləri isə gizli saxlanılır. Burada əsas məqsəd qarşı tərəfin zehni qabiliyyətini, dünyagörüşünü və düşüncəsinin əhatə dairəsini, fəhminin çevikliyi, təxəyyülünün həssaslıq dərəcəsini üzə çıxartmaqdır”.

Həm nəsr, həm nəzm şəklində rast gəlinən Azərbaycan tapmacaları ölçü, qafiyə nöqteyi-nəzərdən həmişə seçilib. Müqəddimədə bu məsələ ilə bağlı olaraq V.Xulufunun belə bir qeydi var: “Tapmacalarda gözəl təşbihlər, təsvirlər və səlis cümlələr az deyildir. Dil etibarilə də tapmacalar çox sadə və ahənglidir”. Müqəddimədə V.Xulufu tapmacaların çoxvariantlı olması səbəbindən irəli gələn bir sıra xüsusiyyətləri haqqında da qeyd edib. Sözsüz ki, elə bu özünəməxsusluq tapmacanı digər janrlardan fərqləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir, çünki təsvir edilən əşya və hadisənin hər hansı bir xüsusiyyəti digərinə bənzəyə bilər və cavabın tapılması da qarşı tərəfdən məharət tələb edir. Tapmacanın qədim zamanlarda insanların düşüncəsini, dərrakəsini, qabiliyyətini, hazırcavablığını yoxlamaq üçün yaradılan bir janr olduğunu nəzərə alsaq, bu kimi halların mövcudluğu labüddür. Hətta keçmişdə tapmacalardan daha ciddi şəraitdə istifadə olunmuş. “Tapmacalardan qədimdə siyasi, hərbi, diplomatik münasibətlərdə də istifadə edilməsi

nağıllardan aydın olur. Belə ki, bir hökmdar digəri ilə müharibə etməzdən əvvəl ona bir neçə tapmaca göndərir, qarşı tərəf cavab verə bilmədikdə isə müharibə elan olunurmuş. “Dərzi şagirdi Əhməd”, “Daşdəmirin nağılı” buna nümunə ola bilər”. V.Xulufu tapmacanı məhz bu xüsusiyyətlərinə görə “xalq fikrinin matematikası” adlandırıb. Müqəddiminin sonunda V.Xulufu kitabın əlifba sırası ilə tərtib etməyinin səbəbini tapmacaların mövzu etibarlı ilə zəngin olmaması ilə izah edib.

Kitaba 726 tapmaca daxil edilib. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, kitabdakı tapmacalar əlifba sırası ilə tərtib edilib. Hər tapmacanın qarşısında toplandığı yer qeyd olunub. Apardığımız statistik hesablamaya görə, kitaba daxil edilmiş tapmacaların böyük bir hissəsi, yəni 121-i Qarabağdan, əsasən də Zəngəzur mahalından toplanıb. Daha sonra üstünlüyü Qazax (108), Bakı (85), Naxçıvan (63), Gəncə (51), Göyçay (36) və digər bölgələr tutur. Tapmacaların cavabı isə kitabın sonunda verilib.

Bildiyimiz kimi, tapmacanın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun çoxvariantlıdır. Məhz bu səbəbdən kitaba daxil edilmiş eyni tapmacanın müxtəlif cavabları olmasının şahidi oluruq. Məsələn, aşağıdakı nümunə eyni bölgənin müxtəlif kəndlərindən toplanılsa da buradakı cavablar müxtəlifdir:

Ağac başını oyaram,
Kəndə koxa qoyaram. (Çanax) – Qazax, Dağkəsəmən
kəndi

Ağac başını oydular,
Kəndə koxa qoydular. (İncil) – Qazax, Salahlı

Və yaxud:

Burdan vurdum baltanı,
Ordan çıxdı qaltanı,

Yerin, göyün soltanı. (Gün) – Qazax Dağkəsəmən kəndi
Burdan vurdum baltanı,
Ağzı gümüş baltanı,
Ordan bir oğlan çıxdı,
Cümlə cahan soltanı. (Su) – Şamaxı, Basqal kəndi

Bəzən kitabda elə tapmacalara rast gəlirik ki, müxtəlif ərazilərdən toplanılıb, lakin eyni tapmaca materialının cüzi fərqlərlə olan müxtəlif variantlarıdır və cavabları da eynidir. Məsələn:

Bir öküzüm var, quyruqlamasan dama girmir. (Qaşıq) – Şəmkir

Bir atım var, quyruqlamasan suya girməz. (Qaşıq) – Bakı

Kitaba həm nəsr, həm də nəzm şəklində olan tapmacalar daxildir. Nəzm şəklində olan tapmacalar, demək olar ki, daha üstünlük təşkil edir:

Arıq aslan mızıldar,
Sığallasan xoruldar.
Hay gedər, huy gedər,
Bircə qarış gedər yol gedər.
Tir tufurgu,
Tirdə yatan tufurgu,
Eniş yatan tufurgu,
Hələ də yatar tufurgu.

Nəsr şəklində olan tapmacalar nisbətən az da olsa rast gəlinir:

Altı qardaş bir qurşağa bağlamb.
Hara gedirəm, o da gedir.
Dörd gəlin var, dördü də bir boyda.

Kitaba daxil edilmiş tapmacaların içində bayatı formasında olan tapmacalara da çox rast gəlinir. Məsələn:

Ləyən, ləyən, ləyəndə,
Ləyən boynun əyəndə,
Yemək olar xam vaxtı,
Yemək olmaz dəyəndə.
Mənim maral öküzüm,
Qarnı xaral öküzüm.
Yol üsdə gedə bilməz,
Çəpər yaran öküzüm.

Diqqətəlayiq haldır ki, V.Xuluflu bu kitabı tərtib edərkən müxtəlif bölgələrdən toplanmış tapmacaları təhrif etmədən, olduğu kimi saxlamışdır. Bu gün bu kimi folklor örnəkləri vasitəsilə dilimizdə unudulmuş, arxaikləşmiş sözlər və dialektizmlərlə tanış oluruq. Tapmacaların cavablarında rastlaşdığımız sözlər dilimizdə öz ümumişləkliyini itirmiş sözlərdir. Məsələn:

Dağdan gəlir dağ kimi,
Qolları budağ kimi,
Əgilir su içməyə,
Bağırır əjdaha kimi. (Mancılıx) – Bakı, Buzovna
Yer altdan yasa gedər. (Kavahin) – Zəngəzur, Nüvədi
kəndi

Yol üsdə qırmızı yaylıx. (Şingil) – Nuxa, Qutqaşen
Mələmə, ceyran, mələmə,
Ağ qabax, altın dələmə,

Başına mən dolanım,
Ver mana bir sürtələmə. (Dazalax) – Naxçıvan
Nənəmgildə bir kişi var, ağzında 40 dişi var. (Tüşbalan)
– Gəncə

O nədi ki, dörd qulağı,
Dörd ayağı, bir başı var. (Harava) – Gəncə

Vəli Xulufu kitabın sonunda əlavə başlığı ilə “Haquşqa” və “Horamalar” haqqında məlumat verərək Naxçıvandan Əhəd Qədimov adlı şəxsdən toplanılmış nümunələri kitaba daxil edib. Adından da məlum olduğu kimi, “haquşqalar” bu gün toy mərasimlərinə daxil olan xınayaxdı mərasimində oxunan “haxışta”ların cüzi dəyişikliklərlə eynisidir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, ömrünü təmənnəsiz olaraq elmə, xalqın maariflənməsinə sərf edən, Azərbaycan folklorşünaslığının təməlini qoyan V.Xulufu və onun simasında digər alimlərin, ziyalıların elmi fəaliyyəti, nəşr etdirdikləri kitablar bu gün folklorşünaslığımızı öyrənmək baxımından geniş material verir. Dəyərli insanların çəkdiyi zəhmətin unudulmaması üçün o kitablara yeni nəfəs verilib, yenidən geniş oxucu kütləsinin öhdəsinə verilməsi sevindirici haldır. Bu baxımdan, AMEA Folklor İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyasının nəşri təqdirəlayiqdir. Bu işdə əməyi olan hər kəsə dərin təşəkkürümü zü bildiririk.

Muxtar Kazımoğlu: İndi də sözü AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı İlkin Eminovaya verirəm. “Vəli Xulufunun elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətləri”.

İlkin Eminova: Azərbaycanda nisbətən gənc elm sayılan folklorşünaslığın əsas inkişaf mərhələsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Azərbaycan folklor örnəklərinin orta əsr

cümlələrində və əlyazmalarında qeydə alınması, XIX əsr dövrü mətbuatında nəşr edilməsi və s. ilə əsas qoyulan Azərbaycan folklorşünaslığında XX əsrin əvvəllərində artıq elmi prinsiplərə əsaslanan, o dövrün qabaqcıl ənənələrini özündə əks etdirən bir məktəbi formalaşmağa başlamışdır. Vəli Xulufu, Hənəfi Zeynallı, Salman Mümtaz, Hümmət Əlizadə, Əmin Abid və digər ziyalılarımızın təmsil etdiyi bu mərhələnin əsas məqsədi folklor mətnlərinin toplanması və nəşri ilə yanaşı, artıq bu mətnlərin elmi cəhətdən incələnməsi, münasibət bildirilməsi, nəşr olunan mətn toplularına resenziyalar yazılması idi.

Bu mərhələdə folklorşünaslıq tarixinin inkişafına təkan verən hadisələrdən biri də Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yaradılması idi. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının sistemli şəkildə toplanması, nəşri və tənqidi sahəsində diqqətəlayiq nailiyyətlər məhz XX illərdə, ATTC-nin fəaliyyəti sayəsində qazanılmışdır”.

Bu cəmiyyətin folklor komissiyasının sədri Hənəfi Zeynallı, cəmiyyət xətti ilə folklorşünaslıq istiqamətində fəaliyyət göstərən ədiblərimiz isə Əmin Abid, Salman Mümtaz, Hümmət Əlizadə və Vəli Xulufu olmuşdur.

XX əsrin 20-ci illərinin sənədlərinə əsasən, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin 1928-ci ilin 4 noyabr tarixli iclasında Xalq Komissarları sovetinin 1928-ci il 24 oktyabr tarixli qərarına və 32 nömrəli protokoluna əsasən Cəmiyyətin İnstitutu çevrildiyi elan edilmiş, İnstitutu “Azərbaycan Mədəniyyət İnstitutu” adlandırmaq qərara alınmışdır. 1929-cu ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi nəzdində Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Az.DETİ) yaradılaraq və respublikada mövcud olan bütün elmi idarə və təşkilatların fəaliyyəti birləşdirilmişdir. Az.DETİ-nin sonralar SSRİ EA-nın Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinə çevrilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti öz fəaliyyətini dayandırdı.

Haqqında danışdığımız hər iki qurum Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafında mühüm rol oynamış, Azərbaycanın görkəmli folklorşünası Vəli Xuluflu isə bu qurumlar daxilində uzun illər gərgin və məhsuldar çalışmışdır.

Bu baxımdan, Vəli Xuluflunun elmi fəaliyyətini bu istiqamətlərdə araşdırmaq mümkündür:

- Vəli Xuluflunun Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətindəki fəaliyyəti

- Vəli Xuluflunun Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutundakı fəaliyyəti

Vəli Xuluflunun bu elmi qurumlar daxilində fəaliyyətinin tematik istiqamətləri isə bu şəkildə qruplaşdırıla bilər:

1. Dilçilik
2. Tarix
3. Folklorşünaslıq

Vəli Xuluflunun Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətindəki fəaliyyətini bu cəmiyyətin yaranma tarixi, tərkibi, nəşrləri, elmi əlaqələri, tədqiqat prinsipləri, keçirdiyi tədbirlər barədə geniş tədqiqat aparmış H.Xəlilbəyli bu şəkildə dəyərləndirmişdir: “ATTC-nin folklor komissiyasında məhsuldar fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların sırasında Vəli Xuluflunun da adı tez-tez çəkilirdi. 20-ci illərin folklor tədqiqatçıları içərisində onun qələmə aldığı məqalə və araşdırmalar xüsusilə fərqlənir. O, cəmiyyət xətilə təşkil olunan folklor ekspedisiyalarında yaxından iştirak edir və onların nəticələrini adətən kitab şəklində çap etdirirdi”.

Vəli Xuluflunun tərcümeyi-halından məlum olur ki, o, hələ universitetdə oxuduğu vaxtlardan Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin işlərində fəal iştirak etmiş, Azərbaycan folklor örnəklərinin toplanması və nəşrinə böyük həvəs gös-

tərmişdir. Vəli Xulufu Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin xətti ilə Şəmkir, Tovuz, Gədəbəy, Qazax rayonlarına folklor ezamiyyətlərinə getmiş, külli miqdarda böyük əhəmiyyətə malik materiallar toplamışdır. Bu toplama fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Vəli Xulufu Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin xətti ilə bir neçə kitab nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Belə kitablardan birincisi – “El aşığı” 1926-cı ildə sözügedən cəmiyyətin “Xəlqiyyat” bölməsi tərəfindən nəşr edilmişdir. 1927-ci ildə Vəli Xulufu bu folklor toplusunun materialları əsasında yenə də “El aşığı” başlığı ilə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin xətti ilə ikinci bir toplunu nəşr etdirmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin xətti ilə Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq Şəmkirli Aşıq Hüseyn, Qurbani, Dədə Yedigər, Xəstə Qasım, Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı və digər aşıqların əsərlərini toplayaraq nəşr edən də Vəli Xulufu olmuşdur.

Vəli Xulufu Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin xətti ilə 1925-26-cı illərdə Tovuz rayonunda olarkən “Koroğlu” dastanının müəyyən qollarını Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan toplamışdır. Bu toplama 1927-ci ildə “Koroğlu” dastanının iki qolunun bu cəmiyyətin xətti ilə nəşri ilə nəticələnmişdir. Bu kitaba “Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri” qolları daxil edilmişdir.

Bu kitabın elmi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən prof. A.Əliyeva-Kəngərli, Vəli Xulufunun bu “Koroğlu”-sunu “Azərbaycan folklor kitabı” kontekstinə daxil olan ilk çap kitabı kimi dəyərləndirmişdir.

Məhz bu elmi və mədəni-tarixi əhəmiyyətinə görə həmin kitab 2007-ci ildə “Elm” nəşriyyatında yenidən nəşr edilmişdir. Mətnin transliterasiyası və tərtibi, qeyd və izahlar fi-

lologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məhəmməd Məmmədov tərəfindən edilmişdir. Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Azad Nəbiyev olmuşdur. Bu retrospektiv nəşrdə Vəli Xuluf lu irsinin ardıcıl tədqiqatçısı Məhəmməd Məmmədov çox böyük işlər görmüş, ən əsası “Koroğlu” dastanının sözügedən nəşri ilə sonrakı nəşrlərini müqayisəli təhlil müstəvisinə gətirmişdir.

Vəli Xuluf lunun Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətindəki fəaliyyətinin uğurlu nəticələrindən biri də “Tapmacalar” kitabıdır. Bu kitab 1928-ci ildə Cəmiyyətin “Xəlqiyyat” bölməsində çap edilmişdir. 130 səhifəlik kitaba Azərbaycanın müxtəlif regionlarından toplanmış 726 tapmaca daxil edilmişdir. Bu kitab *“Azərbaycanın ilk və ən böyük reformatoru Mirzə Fətəli Axundovun vəfatının əlli illiyinə ithaf olunur”* epigrafi ilə nəşr edilmişdir.

Vəli Xuluf lu “Tapmacalar”ın sonuna iki əlavə vermiş, bunlardan birinə Naxçıvandan toplanmış haxıştaları (tərtibçi onları haquşka adlandırır), digərinə holavarları (tərtibçi onları horamal adlandırır) daxil etmişdir.

Vəli Xuluf lunun Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutundakı fəaliyyəti barədə məlumatlarla arxivlərdə qorunan sənədlərdən tanış olmaq mümkündür. Az.DETİ-nin Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət bölməsinin (DƏİB) 14 dekabr 1929-cu il müşavirəsində bir çox alimin, o cümlədən Vəli Xuluf lunun tədqiqatlar aparması nəzərdə tutulmuşdur. Maraqlıdır ki, bu arxiv materiallarından məlum olur ki, Vəli Xuluf lu Az.DETİ-nin Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət bölməsində yalnız ədəbiyyat və ya dilçilik sahəsində deyil, tarix sahəsində də elmi tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Arxiv materiallarına nəzər salaraq: “Emin Abid – XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, habelə “Fəlsəfə və ədəbiyyatda Mirzə Şəfinin yeri”; Əli İbrahim – XIX-XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan ədəbiyyatı; Nəzərli – Azərbaycan ədəbiyyatının Oktyabr dövrü, habelə Azərbaycan nasirləri

əsərlərinin kompozisiyası. .... Salman Mümtaz-Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövrü; *Vəli Xuluflu* - Türk dillərinin əsas prinsipləri və orfoqrafiyanın yaradılma tarixi”

Tarix seksiyasının 1930-cu ilə aid iş planı isə aşağıdakı kimi tərtib edilmişdir: “... Müxtəlif alimlərin rəhbərliyi ilə nəşrə hazırlanırdı: Paxomov – Azərbaycan tarixindən yazmış gürcü müəlliflərinin əsərlərindən seçmələr, habelə XV-XVIII əsr Azərbaycan tarixinə dair mənbələr; Juze - ərəb müəllifləri Təbəri və Yaqutinın əsərlərindən seçmələr; *Xuluflu* – “Qarabağnamə”nin iki variantı, habelə Azərbaycan tarixinə dair fars mənbələrinin tərcüməsi və nəşri; Juze və *Xuluflu* – Car-Balakən Camaatlığı haqqında materiallar” .

Az.DETİ-nin tarix seksiyası Azərbaycanın XVIII və XIX əsrin əvvəllərində iqtisadi strukturunun və siyasi quruluşunun öyrənilməsini planlaşdırmışdı. Bu planlara Asiya istehsal formaları və Azərbaycanda feodalizm haqqında məqalələr toplusunun nəşr edilməsi (müəlliflər Qubaydulin, Pçelin, Saar, Zifelt, Rayevski, *Xuluflu*, Petruşevski, Bukşpan və b.) daxil idi. Öyrənilməsi planlaşdırılan mövzular isə - XIX və XX əsrlər Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı aspektləri üzrə Azad Car-Balakən Cəmiyyəti tarixi (*Xuluflu* və Zifeldtin rəhbərliyi ilə), Qafqazda panislamizm və pantürkizm (Qubaydulinin rəhbərliyi ilə), Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi (Saar) və s.-dən ibarət idi.

Az.DETİ-nin Şərq bölməsinin Xarici Şərq bürosu təşkil olunarkən Vəli Xuluflu da onun işinə cəlb edilmişdir: “Xarici Şərq Bürosu bu tərkibdə təşkil olunmuşdur: Musabəyov (sədr), A.Şahbazov (katib), H.Sultanov, A.Zifeldt, F.Ordubadski, A.Qubaydulin, R.Axundov, M.Quliyev, Eminbəyli, *Xuluflu*, İ.Dövlətov, Bukşpan, Abezquz və s.”.

1930-cu il 8 sentyabrda Az.DETİ-nin tarix komissiyası Azərbaycan tarixinin tərtibi işinə başlamağı qərara almışdır. Mövzular aşağıdakı şəkildə bölüşdürülmüşdür: Baybakov –

Sasani dövrünə qədər Azərbaycan tarixi; Baybakov və Paxomov – Sasani dövrü tarixi.... Juze- Azərbaycanın qədim tarixinin dini ideologiyası..... *Xulufu* – XIX əsrdə Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı və s.

Həmin il Az.DETİ-nin Azərbaycan tarixinə dair dərslik Komissiyasının tərkibi təsdiqləndi, elmi kollektiv xronoloji göstərici üzrə altkomissiyalara bölündü: kapitalizmə qədərki tarix – *Xulufu* (rəhbər), A.Məmmədov, Salamzadə; kapitalizmin və Oktyabr inqilabının tarixi – Tixomirov (rəhbər), Qrinyov, Bayramov, Leviatov, Gülnəzərov, Ağalarov, Biləndərli və b.

Vəli Xulufu XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixinin tərtibinə aid mövzuların işlənməsinə də cəlb edilmişdir: “Ağalarov – XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə; Pçelin – 1845-ci il islahatı; Tixomirov – 1870-ci il islahatı; *Xulufu* – Azərbaycanda jurnalistika və publisistika; Ələkbərov – Azərbaycanda kустar sənətlər; Qubaydulin – XX əsrdə burjua və xırda burjua hərəkatları...” və b.

Arxiv materiallarından məlum olur ki, 1932-ci ildə Vəli Xulufu Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi katibi və lüğət komissiyasının məsul rəhbəri olmuşdur.

Az.DETİ-nin nəşriyyat fəaliyyətinə nəzər saldıqda Vəli Xulufunun elmi əsərlərinin bu qurumun xətt ilə çapının nəzərdə tutulduğunu görürük. Asiyada istehsal üsulu və Azərbaycanda feodalizm haqqında məqalələr toplusunun (müəlliflər Qubaydulin, Pçelin, Saar, Zifeldtş Rayevski, *Xulufu*, Petruşevski, Bukşpan), *Xulufunun* “Qarabağnamə”sinin, *Xulufunun* “Pansilamizm”inin, *Xulufunun* “Diyarşünas kitabdan necə yararlanmalıdır?” tədqiqatının nəşri 1931-ci il planına salınmışdır.

1932-ci il yanvarın 1-də Az.DETİ tərəfdən Vəli Xulufu və “Azdövlətnəşr” redaksiya sektorunun rəhbəri Sali Kamal arasında 100 çap vərəqi həcmində olan “Azərbaycan izahlı lüğəti”nin nəşri haqqında müqavilə imzalanmışdır.

1932-ci ildə Azərbaycan tarixinə dair materiallar üçcildliyinin nəşri məqsədi ilə SSRİ EA Tarix-Arxeoqrafiya İnstitutu ilə Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi arasında müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilədəki öhdəliklərin həyata keçirilməsi üçün aparılan yazışmalarda Azərbaycan tərəfi ETİ idarəsinin müdiri Vəli Xulufu təmsil etmiş, SSRİ EA Tarix-Arxeoqrafiyası İnstitutunun elmi katibi İ.Trotski ilə yazışmışdır. Təəssüf ki, SSRİ EA Tarix-Arxeoqrafiya İnstitutu götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməmiş və bu iş yarımçıq qalmışdır.

Gördüyümüz kimi, Vəli Xulufunun əsas elmi fəaliyyəti məhz Az.DETİ tərkibində baş vermişdir. Bu illərdə Vəli Xulufu əsas etibarilə, tarix sahəsində elmi araşdırmalarla məşğul olmuşdur. Tədqiqatçının aşağıdakı kitablarının və elmi işlərinin nəşri də bu dövrə təsadüf edir:

Panislamizm, imperializm və ruhaniyyət, Bakı: Azər-nəşr, 1929

İmla lügəti. Bakı: 1929

Koroğlu. Bakı: Azərnəşr, 1929

Səlcuqlu dövlətinin daxili quruluşuna dair. Bakı: Azərb. Dövlət elmi-tədqiqat institutunun nəşriyyatı, 1930, 30 s.

Din və qadın. Bakı: Azərnəşr, 1930

Din və mədəni inqilab. Bakı: Azərnəşr, 1930

Məhərrəmlik münasibətilə. Bakı: 1932

Bundan əlavə, Vəli Xulufu arxivində qorunan və onun öz əli ilə yazı makinasında yazılmış elmi əsərlərin siyahısında belə bir kitabın adına da rast gəlmək olar. Siyahı rusca yazıldığından biz də onu rusca verməyi lazım bilirik:

Словарь живых говоров Азербайджана \ три тома вышли под моей редакцией и фактически переработаны 1930-31 г.

Vəli Xulufunun özünün yazdığı bu məlumatı istinad etsək, bu kitabın da onun Az.DETİ-dəki fəaliyyəti dövrünə təsadüf etdiyini görürük.

Vəli Xuluf lunun folklorşünaslıq istiqamətində gördüyü işlər elə zəmanəsində yüksək qiymət almışdır. Belə ki, Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində folklor komissiyasının sədri Hənəfi Zeynallı 1936-cı ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc etdirdiyi “Azərbaycan folkloru” məqaləsində dəfələrlə Vəli Xuluf lunun və onun nəşrlərinin adını çəkmişdir: “Həmin cəmiyyət (*Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti - I.*) 1927-ci ildə Vəli Xuluf lunun “El aşıqları” kitabında başlıca olaraq Şamxor rayonunun aşıqlarının mahnılarını çap etmişdi. Bundan sonra V.Xuluf lunun çap etdiyi “Koroğlu” dastanının iki qolu Bozalqanlı Aşiq Hüseynədən yazılmışdı”(14). Məqalə-resenziyada həmçinin Vəli Xuluf lunun “Tapmacalar” kitabının da adı çəkilmişdir.

Muxtar Kazımoğlu: Bizim məclisimizdə Vəli Xuluf lunun yaxın qohumu Həsən Adıgözləzadə iştirak edir. Onunla bu gün tanış olmuşuq. Çox istərdim ki, Həsən müəllim V.Xuluf lunun ailəsi ilə bağlı nəyi bilmiriksə, hansı məsələləri bilməyə ehtiyacımız var, bu barədə danışsın. Həsən müəllim özü sənətşünasdır. Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktorudur. Mən bildiyimə görə, Türkiyədə Uludağ Universitetində çalışır. Uludağ Universitetinin də himnini Həsən müəllim yazıb.

Həsən Adıgözləzadə: Mən hamınızı salamlayıram. Vəli Xuluf lunu yad etdiyinizə görə sizə təşəkkürümü çatdırmaq istəyirəm. Çox sevindirici haldır ki, burada layiqli mütəxəssislər çalışır. Mən bir qədər V.Xuluf lunun ailəsi ilə bağlı danışmaq istəyirəm.

Mənim həyat yoldaşım Ulduz xanım V.Xuluf lunun nəvəsidir. Mənim qaynanam Sunduz xanımdır, onun da Çingiz adlı bir qardaşı var. Çingiz də atası kimi çox sadə və təvazökar bir insan idi. Onlara düşmən uşaqları damğası vuraraq

institutdan qovdular. O vaxt Vəli Xulufloya irad tuturdular ki, nə üçün sən uşaqlara bu adları vermişən. Yəni pantürkist kimi burada da sən özünü göstərdin. Fatma xanımla çox yaxşı tanışlığım var idi. 70-ci illərdə V.Xulufloya haqqında heç bir yerdə yazı yox idi. Təkcə məndə rusca-azərbaycanca bir sözlük var idi. Ruhulla Axundovun lüğəti. Onun idarə heyətində V.Xulufloyanın adı keçirdi. Mən V.Xulufloyanın necə bir insan olduğunu soruşurdum. Fatma xanım çox şeylər söyləyirdi. Həmişə deyirdi ki, çox təvazökar və sadə bir insandır. Və ona görə onu hamı sevirdi. Bir də onu deyirdi ki, biz onu heç görmürdük. Səhər gedib gecə gəlirdi. Gecə gələndə də heç yatmazdı, oturub işləyirdi. Tez-tez rayonlara, kəndlərə gedərdi. Bir gün də Orta Asiyaya gedib bir xələt gətirmişdi. O çox gözəl saz çalardı. Bütün klassik aşiq havalarını bilirdi. Ustad aşiqlərin şeirlərini oxuyardı. Oxuyanda da o xalata üstədən geyinərdi ki, daha yaxşı görünsün.

V.Xulufloya həmişə öz üzərində işləyirdi. Boş vaxtı olan kimi rus və alman dili mütəxəssislərinin yanına gedib onlarla çalışıb dili daha yaxşı bilməyə çalışırdı. Rusca, almanca şeirlər oxuyurdu. Uşaqlarını da bu işə cəlb edirdi. Məsələn, Sunduz xanım söyləyirdi ki, mənə və Çingizi də o dərslərə aparırdı ki, baxaq dərslər necə keçir. Onun bir arzusu var idi. O həmişə deyirdi ki, görəsən məndən sonra bizim bu işimizi davam etdirən, yaşatdıran olacaqmı? Siz bayaq qeyd etdiniz, mən çox sevindim. Bu iş davam etməlidir. O deyirdi ki, mənim ümidim gənclərədi. Biz bir qədər işimizi gördük. Bəlkə də bilirdi ki, bunun başına bu iş gələcək. Ona görə deyirdi ki, görəsən, bizim bu işimizi, bu fəaliyyətimizi qiymətləndirəcəklərimi?

Bu gün mənim üçün böyük bir dünya açıldı. Çox maraqlı şeylər eşitdim. Sevindim ki, bu işlərlə məşğul olan insanlar var. Mən 23 ildir ki, Türkiyədəyəm, gedib-gəlirəm. İşlərimiz çoxdur. Burada çox uzun müddət qala bilmədiyimdən çox işin

içində deyiləm. Mən çox istərdim ki, bütün burada danışılanlardan sonra V.Xulufu haqqında bir kitab nəşr olunaydı.

Bir vaxtlar Rusiyada “Akademiya” nəşriyyatı var idi. Sonra onu bağladılar, çox adamı tutdular, Sibirə göndərdilər. Çox maraqlı kitabları var idi. İndi o kitablar çox nadir tapılır. Çox yaxşı mütəxəssislər işləyirdi. L.Tolstoyun 96 cildlik kitabını buraxmışdılar. Bir cümlə yazır, sonra o cümlənin altında cümlənin açıqlaması verilirdi. Mən belə düşünürəm ki, bizim kitablarda açıqlamalar daha geniş olmalıdır. V.Xulufu və digər böyük alimlərin adına təqaüd kimi bir şey gənclərə verilsəydi yaxşı olardı. İndi gənclərin düşünmə istiqaməti bizdən fərqlidir. Sizin bu işdə rolunuz çox böyük olar. Mən V.Xulufunun ailəsi adından hər birinizə təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Çox sağ olun. Sizə kitab gətirmişəm. Onu təqdim etmək istəyirəm. (Kitabı təqdim edir).

Muxtar Kazımoğlu: Çox sağ olun. Biz də istəyirik ki, V.Xulufunun kitabını Sizə təqdim edək. İsrafil müəllimin, Rza müəllim və Afaq xanımın hazırladığı kitablar Vəli Xulufunun öz kitablarıdır. Ərəb əlifbasından latın əlifbasına çeviriblər və “Ön söz”lə çap ediblər. Onun bir əsəri də var. Onu da çap etmək istəyirik. Bir də özü haqqında kitabı Cəlal Qasimov hazırlayır. Biz xahiş etmişik ki, V.Xulufu haqqında bizə ayrıca kitab versin, onu çap edək. Razılıq almışıq. O kitabın xeyli hissəsi hazırdır. Mənə elə gəlir ki, bununla biz sessiyamızı yekunlaşdıra bilərik. İştirakçıların, məruzəçilərin hər birinə ayrı-ayrılıqda “sağ olun” deyirək. Rza müəllimə xüsusi təşəkkürümüzü bildiririk.

YUBILEY TƏDBİRİNDƏN GÖRÜNTÜLƏR

BAŞLIQLAR

1. Vəli Xulufunun 120 illik yubileyi ilə bağlı
elmi sessiyanın materialları.....3
2. Yubiley tədbirindən görüntülər.....57

Vəli Xulufu-120.
Vəli Xulufunun 120 illik yubileyi ilə bağlı
elmi sessiyanın materialları.
Bakı, Elm və təhsil, 2015.

Nəşriyyat direktoru:
Prof.Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru:
Sönməz Abbash

Kompyuterdə yığdı:
Ruhəngiz Əlihüseynova

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı:

Mətbəə kağızı:

Həcmi: 66 səh.

Tirajı: 200

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompyuter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” nəşriyyatında ofset üsulu ilə hazır
depozitivlərdən çap olunmuşdur.